

A VALLÁS FILOZÓFIÁJA

I. KÖTET
A VALLÁS ALAPELEMEI

ÍRTA

JÁSZ GÉZA

KIADJA A

FRANKLIN -TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

BUDAPEST, 1915

ELŐSZÓ.

Szellemi életünk három eszme körül csoportosul, ezek az igaz, a jó és a szép eszméje, vagyis a tudomány, a vallás s a művészet. Korább megjelent munkáimban az igaz eszméjét szolgáltam és megállapítottam a tudás törvényeit. Most a jó eszméjére térek át s igyekezni fogok ezen értekezésemben, mely három részben fog megjelenni, a vallás alaptörvényeit adni.

A kedves olvasó már ismer engem s tudja, hogy ezen eszmekörnél is tisztán az igazság megösmerése vezetett és az emberbe oltott azon erős vágyódás, hogy mennél több embertársamat tehessem az igazság felismerésének részesévé.

Ha ez a törekvésem csak némileg is sikerülni fog, munkám nem lesz meddő.

Budapest, 1915 április hó.

A szerző.

BEVEZETÉS.

Jelige: Boldogok akik éhezik és szomjúzzák az igazságot, mert ők megelégítetnek.

Máté evang. V. r. 6. p.

Átmeneti korszakot élünk, a régi bálványok leomlottak, az új bálványok még fel nem épültek.

A régi hiteltek megdöltek, az újak még meg nem gyökeresedtek. Járásunk, magatartásunk ingatag, érzékeny delejtűhöz hasonló, a múltak eszméi is fogva tartanak, a jövő pedig csábítólag ismeretlen partokra vonz.

Nem hiszünk abban, mire apáink tanítottak, elcsúszik lábunk alatt a biztos talaj, mire ők építettek, de nem tudjuk elérni az új hitnek zöld partjait, hol boldogító megnyugvást találnánk. A régi és az új eszmevilág közt lebegve elveszítjük az életnek igazi értékét, annak örömet és megbecsülését. A két eszmevilág közt lebegve, elveszítjük az igazi erkölcs alapját, erkölcsstelenek, tudatlanok, kételkedők és szerencsétlenek vagyunk lelkünk mélyéig.

Ezt a lelki bizonytalanságot, ezt az önmeghasonlást, ezt a boldogtalan hitetlenséget akarom megszüntetni, vissza akarom adni az emberiségnek

az ő hitét, az ő hitének s megnyugvásának szilárd alapját!

Ezt csak úgy tehetem, ha boncoló kés alá veszem a vallást, annak eredetét, természetét és ha végigkísérem annak fejlődését az elfogulatlan szemlélőnek hideg, fátyolatlan szemével.

Ha valaha, úgy ma tisztában kell lennünk avval, *mi a vallás mi az Isten*, hogy a tudomány óriási eredményeivel szemben *fentartható-e a hit és imádhatjuk-e Istenet továbbra is. Van-e egyáltalában vallásra szükségünk, van-e Isten, s ha van, milyen Ő, milyen formában kell őt gondolnunk és tisztelnünk.*

Itt elsősorban is teljes nyíltságra és őszinteségre van szükség. Sajnos, eddig mindég azt tapasztalhattuk, bárki is vetette fel a kérdést, hogy mi az Isten, hol találhatom az Istenet, milyen vallást kell követnünk, mit kell hinnünk, bármelyikünk azt tapasztalhatta úgy-e bár, hogy nem találkozott őszinteséggel, nyíltsággal; mintegy netánts virágot, mint valami rejtett, félelmetes titkot, tiltott gyümölcsöt, rettegett ismeretlen hatalmat kezelték az Istenet, mint valami nagy titokzatos személyiséget, melyről szólni senki sem mer, mely el van rejtőzve, melyről csak képletekben lehet beszélni. így Istenet megismerni nem lehet, hiszen már nem vagyunk gyermekek. A gyermekeknek mesélnek Jézuskáról, a kinek aranyhaja és fehér szárnyai vannak, a ki hattyúkkal vont kocsiban száll le az égből s hozza az ajándékot, vagy mesélnek a Mikulásról, a nagyszakállú óriásról, ki láncát csörgeti s nagy bundában jár, vagy mint fekete-

szőrű, pirosnyelvű, kétszarvú ördög jelenik meg. De ezek csak gyermekmesék, a gyermeknek valók, mire a gyermek felnő, nem hisz többé ezen mesében s a leghangosabb nevetésbe törpe ki *egy* felnőtt ember, ha a Jézuska és a Mikulás meséjét komolyan el akarnák vele hitetni.

Ehhez hasonló mesékkel áltatták az emberiséget Istenet *illetőleg egészen* a mai napig, sőt még ma is ily mesékkel ámítják az emberiséget s a legnagyobb megbotránkozással utasítanak vissza minden kísérletet az Isten voltának igaz megismérhetésére. A társadalom vezetőkorei minden elkövetnek, hogy Isten mibenlétét illetőleg az emberiséget továbbra is a gyermekmesék ködében tartsák, minden elkövetnek, hogy ne lássuk meg s ne ismerjük meg valójában a mi Istenünket.

Mi, a mai század gyermekei tiltakozunk az ily szülői gyámoskodás ellen, tiltakozunk férfiúi méltóságunk megaláztatása ellen, tiltakozunk az ellen, hogy minket örökké sötétségen s tudatlanságban tartanak. Mi kinőttünk a gyermekcipőkből, mi tudjuk, ki a Jézuska, ki a Mikulás, mi tudni akarjuk, ki az Isten. Mi igenis foglalkozni akarunk nyíltan s őszintén Istenkel, mi nem félünk tőle, mi őt megismerni és szeretni akarjuk. Mi előttünk ne beszéljenek talányokban, ne mondják, hogy Isten emberi észssel fel nem fogható, hogy Istenet nem szabad megismerni, hogy Istenet nem lehet látni, de vakon kell benne hinni, mintegy titokzatos, láthatatlan, rejtélyes felső hatóságban, mi látni, megismerni,

szeretni akarjuk Istant, mi szemébe akarunk nézni s őt karjainkba ölelni.

Ne féljenek a társadalom vezetői, az istenmegismerés nem fog forradalomra, társadalmi rázkódottatásra vezetni, sőt ellenkezőleg az Istant megismerve fognak a társadalom szilárd alapjai igazán lerakodni.

A gyermeket avval ijesztik, hogy «ha rossz vagy, elvisz a Mikulás» s «a Jézuska nem hoz ajándékot», a felnőtt gyermeknek azt mondják, «légy jó!, mert íme a Mikulás és a Jézuska ezek a te szüleid, a kik mindenüket a te javadra áldozzák, ezeket ismered, ezek nem titokzatos hatalmak, de öntudatod első ébredeése óta téged körülvevő, előtted jól ismert lények, kik téged szeretettel, nagy gonddal ápolnak s csupán a te javadat munkálják». Nem lesz-e ennek a felnőtt gyermeknek szilárdabb az erkölcsi felfogása, nem lesz-e következetesebb a cselekvése, mint a kis gyermeké és nem lesz-e nyugodtabb és boldogítóbb élete, mikor az ő igazi gondoskodóit, büntetőjét és jutalmazóját megismeri, mint volt azelőtt, kisebb korában, midőn ismeretlen hatalmaktól függött. Úgy látjuk, hogy igen.

Eképen vagyunk mi is Istennel, a mi közös szülénkkel, a mi legfőbb, legmagasztosabb eszményképünkkel; ne fedjétek el előttünk Istant, ne takarjátok el az ő ábrázatját, mi őt meg akarjuk ismerni, szemtől szembe akarunk vele állani, hogy követhessük, hogy szerethessük, hogy boldogok lehessünk.

Ebből a szempontból kiindulva, mi teljes őszin-

teséggel fogjuk Istenet tárgyalni, mi meg fogjuk ismertetni nyíltan s tisztán Istenet mindenivel, mi nem félünk a bírálóktól, mi nem félünk a hatalom hordozóitól, nem félünk mindenektől, a kik uralmukat megrendülve látják, ha megismertetjük az emberiséggel Istenet, mert minket a tiszta ember-szeretet vezet és hat át; a legdicsőbb érzés, mely valaha embert hevített, a törekvés, hogy mindenkit boldoggá tegyünk, hogy mindenki részesévé legyen az igaz Isteni teljes megismerésének, az egyedül üdvözítő hitnek. Hogy ezentúl ne legyenek kétségei, hogy ne essék kétsége, mert az igaz Isten hatalma soha alá nem hanyatlít s az igaz Istenbe vetett hithez kétség nem fér, sziklaszilárdan fog az állani, míg ember él e földtekén s szánalommal fog visszagondolni a jövő idők emberisége a mai korszakra, melynek istenbálványai már akkor régen a porba hulltak.

Az itt feltett kérdésekre részletes felelettel fogunk szolgálni munkánk folyamán, de végkövetkezménykép már itt is kijelentjük a következőket.

Vallásra szüksége volt az embernek, mióta él e földön és szüksége lesz reá, míg e földön egy ember is élni fog.

Csupán az állatnak nincs vallása,, az embernek mindig volt és mindig lesz vallása, a vallás szellemi világunk követelménye.

Nekünk Istenre szükségünk van, mert *az a mindenkorai emberiség lelkének megszemélyesítése*.

Isten nélkül még egy percig sem tudnánk létezni és gondolkodni, hogy Molière szavaival éljünk:

«si nous n'avions pas dieu, il faudrait créer un dieu».

Az Istenbe való hit lelki szükségletünk, először gyengeségünk, majd tudásvágyunk s végül tár-sadalmi érzékünkbeli kifolyólag, de mindenek felett emberi hiúságunk, illetve önzésünk követeli, hogy önmagunkat Isten formájában minden imádjuk.

De mi is hát az az Isten, milyen is lehet az az Isten?

Először is meg kell állapítanunk, hogy az minden személyi hatalom volt és lesz, személytelen Isten – miként azt talán sokan az intelligensebb s műveltebb emberek közül feltételezik, illetve feltételezni akarják – az nincsen; az képtelenség – a személyiségek az Isten fogalmával szorosan kapcsolatos.

Sokan például azt állítják, hogy Istenet nem lehet személyként tiszteni, senki sem látta Őt, nem is képzelhető el ily formában, talán szakállas embert gondoltok? Az Isten – mondják ők – maga a természet, a természeti erő. Nohát mi sem tartjuk nagy szakállú embernek, miként oly sokszor szépen ábrázolva van és miként sokan képzelték és hitték, de hogy természet vagy természeti erő lenne, ez teljesen ellenkezik az Isten mai fogalmával, a mi Istenünk a jóság, az igazságosság, a szeretet megtestesülése, a ki minden a gyöngét, a gyámolatlan védi, Isten az altruismus képviselője, míg evvel szemben a természeti erő a legridegebb egoismust, önzést, a gyöngé elnyomását, letiprását, a legnagyobb igazságtalanságot, szívtelenséget juttatja kifejezésre.

A természeti erő az erősebb jogát, a könyörtelen vaskövetkezetességet jelenti, míg Isten épen aj gyengének a támogatója, a szigor s vaskövetkezetesség enyhítője. A természeti erő maga a rideg! mechanismus, az Isten maga a céltudatos szeretet.

Az Istenet csakis mint (személyi hatalmat tudjuk elképzelni felfogni; kell is, hogy olyan legyen, olyan volt is és lesz is mindig, hiszen, ő a mi képmásunk, s ő az eszményesített emberi

Leuba «The psychological origin and the nature of religion» ez. munkájában ugyan azt állítja, hogy nem személyes hatalom körül csportosuló hitelvezek is képezhetnek vallási rendszert, így a buddhismus és a Comte-féle humanismus, de evvel szemben ki kell fejtenünk, hogy Leuba mindenkét esetben téved. Gautama buddha (pap) feltaalált és felajánlott ugyan az emberiségnek az üdvözülésre egy lelki elvet (az önmegtartóztatás, a lemondás, a lelki tisztaság elvét), de ez a személytelen imádat, nem vált be, ez nem felelt meg az emberiségnek s Gautama tanítványai csakhamar istenítették a mestert, a ki személyes istenimádást nem tanított és felállították a Gautama Isten, a nagy, a dicső Buddha imádatát. A «Grand être» hitvallását is teljesen személyes imádatnak kell tartanunk, mert Comte a «Grand être» alatt tulajdonkép személyes hatalmat, az emberi társadalmat értette s a vallásában mindenazon szertartásokat írja elő, melyek egy személyes hatalmat illetnek meg.

Csupán ezen személyi hatalom felfogásában van a nagy különbség, ez a felfogás az emberiség kez-

detétől fogva mai napig folyton változott, változik pedig az ember tudásának, műveltségének, egyéni-ségének és társasszellemének kialakulása szerint.

Nagyban és egészben véve azt mondhatjuk, hogy az Isten felfogása az anyagiastól a szellemies felé halad. Mennél fejletlenebb az ember, annál anyagiasabb az Isten felfogása és mennél előre-haladottabb, annál szellemiesebb lesz az, miként azt munkánk folyamán kimutatni fogjuk.

Az anyag és a szellem igen népszerű kifejezések, melyek gondolkozásunkban nagy szerepet játszanak a nélkül, hogy a legtöbbünknek is fogalma lenne arról, hogy azok tulajdonkép mit jelentenek.

A termézzettan szerint a természeti lényiségek (anyag és erő) tulajdonsága a kiterjedtség ós a súly, az anyagtalan erők (szellem) kiterjedtség és súly nélküliek.

Egészen más fogalma van az emberiség nagy részének az anyagról és szellemről. A szellemről az a felfogás hogy nem érzékelhető ugyan, mert érzékeink nem elég finomak annak észrevételére, de hogy az valamely finom ködszerű láthatatlan, némmelyek szerint néha látható, formában tényleg megvan. Alig van ember ki evvel szemben elhinné azt, hogy a *léleknek* nincs kiterjedése, sem súlya, a mi annyit jelent, hogy a *lélek sehol a physikai világban nem található*.

Pedig ez így van, mert mihelyt physikai világunkban az bárholt is található lenne, kiterjedéssel és súlylyal is kellene bírnia, – vagyis anyag lenne.

A keresztyén ember többnyire materialista, vagyis anyagelviségű.

Evvel szemben a természettanból kiindulva, határozottan kell állítanunk, hogy a szellemi erő, lélek nem lényiség, de valóság, – kiterjedése, súlya nincs, a physikai, vagyis a külvilágban elő nem fordul, csakis az u. n. belső világunkban. Ez alatt természetesen nem az értendő, mintha testünkben, agyunkban volna elhelyezve, szó sincs róla, csupán mint valóságot, központi idegrendszerünk (az agy) nyilatkozataiban. bírjuk azt.

Az ember szellemét az ő szellemi életében bírjuk, az emberiség szellemét Istenben bírjuk. *Isten az emberiség lelke, szellemi élete.*

Lelkünk megnyilatkozásai pl. a vágy, a szeretet, a kívánság, önzés, jóság, szerénység, örööm, fájdalom, igazságérzet, kötelességtudás, könyörületeség stb. Ezen érzelmek együttvéve teszik a mi lelkünket.

Az emberiség érzelmeinek, vágyainak, törekvéseinek összessége teszi az Istant:

Ezért Istennek nincs kiterjedése, az anyagi külvilágban sehol fel nem lelhető, csupán a mi belső, lelki világunkban, mert ez az ő része, az ő birodalma.

Ezért monda Jézus Krisztus «*Az én országom nem e világból való!*» János evang. XVIII. r. 36. p.

A mi Istenünk nem lehet anyagi viszonylatban semmiféle emberi vagy világi képződménnyel.

Isten nem csinálta s nem igazgatja a világot, nem igazgatja a mi anyagi életünket.

Isten nem gyógyíthat ki semmiféle anyagi bajból,

betegségből. Isten az anyagi sorsunk, szerencsénk javulását nem eredményezheti, de nem is oka földi világunk sok nyomorúságának.

Istenben jut kifejezésre a mi lelki életünk,ő mondja meg nekünk mi a helyes, mi a jó, mit szabad tennünk, mit nem. Isten a mi szellemi életünk kor mányzója,ő a mi szellemi vezetőnk,ő a mi lelki ismeretünk,ő adja meg lelki nyugalmunkat, ha szavát követjük s ez által megadja a földön elérhető legnagyobb boldogságot.

ő mondja meg mit és hogyan cselekedjünk,ő jutalmaz meg, ha követjük, de ő büntet meg, ha neki szót nem fogadunk, mert akkor elrabolja lelki nyugalmunkat s ezáltal közvetve anyagi életünk megrontója is lesz.

Istennek semmi köze a külvilághoz, ennél fogva a vallásnak semmi köze sincs a tudományhoz, a mi hitünket nem bántja a tudományos haladás,, miként bántja a mai kor hittanítóit. A mi hitünk nem üldözi a tudományt, mint tette s teszi azt jelenleg is a katholika egyház; a kettő egészen külön terület, a mi vallásunk területe az emberiség belvilága (szellemi világ), a tudomány területe a külvilág (anyagi világ), a kettő egymással soha összeütközésbe nem juthat. A tudomány hivatása a külvilág törvényeit, fejlődését megállapítani, a vallás hitvallása a szellemi világ fejlődését s törvényeit megállapítani. A tudomány feladata az anyagi-javak felismerése és kiaknázása, a vallás feladata a szellemi-kincsek felismerése s fejlesztése.

A vallás feladata a lelkiismeret kifejlesztése, a

kötelességtudás, a becsület, az emberszeretet ápolása és növelése. A mi Istenünk ezen szellemi kincsek hordozója, Ő tisztán szellemi hatalom. *A mi Istenünk az emberiség lelke*, melynek mi mindenáján tagjai vagyunk, *mi képezzük az Istant*.

Az Isten nincs felettünk, az bennünk van, az Isten nem mint valami felső nagy titokzatos hatalmat leborulva szolgailag imádni kell, – félre ezen emberhez nem méltó, megalázó képpel – az Isten szeretni kell, felemelt fövel, nyílt tekintettel, emberi méltósággal.

Isten vagyunk mi magunk de nem a mi élv-hajhászó érzéki testünk, de szellemünk által, ezen szellemi részünk útján egyesülünk Istenben, mint testvérek.

A mi vallásunk többé már nem a gyermeki imádat a szülő iránt, de a testvéri szeretet egymás iránt.

A mi vallásunk azt tanítja: a ki Isten szereti, szereti embertársát, a ki Isten szereti, nem bántja embertársát, de tőle telhetőleg segíti, a ki Isten szereti, testvére az emberiségnek, születési, faji, nemzetiségi, rangbéli, nyelvi különbség nélkül.

Ezért monda Jézus Krisztus «*Szeressed felebarátodat, mint te magadat.*» Máté evang. XXII. r. 39. p.

A mi hitünkben minden ember egyenlővé lesz, minden korlát ember s ember közt leomlik. Csak a ki így szereti embertársát, csak az az igaz hívő, csak az lehet igazán boldog.

Fölvetjük most már a, kérdést, miként visel-tetünk mi a jelenlegi uralkodó vallásfelekezetek-

kel szemben s miképen az u. n. atheistákkal szemben.

Mi a jelenleg uralkodó vallásfelekezeteket, dacára a vallás sok évezredes fejlődésének, nagyrészt bálványimádásnak u. n. anyagelviségű (materialista) vallásnak tartjuk. Ezek a vallások, mint pl. a mohamedán, a brahma, az zrealita, a keresztyén vallás, dacára, hogy egyik-másik felekezetük már a tisz-tulás, a szellemesedés nagy fejlődését mutatja, még mind anyagi alapokon állanak, nem tudnak tisztán szellemi alapra helyezkedni. Az, ő Isteneik még szorosan kapcsolvák a külülvilághoz, annak ezernyi viszonylatában, a gazda esőt, az éhező kenyeret, a beteg gyógyulást, a perlekedő igazságot stb. kér az Úristentől. Hát hogyan adhatná meg az Isten mindezt? Az imádságok, a szertartások mind anyagi természetűek. «Add meg nekünk a mi minden napि kenyérünket» stb.

Ezen uralkodó vallásrendszerek nem tudják magukat mentesíteni az anyagi Istantől, nem tudnak felemelkedni a szellem birodalmába, ahol a mi Istenünk trónol.

De azért mi ezeket a vallásokat nem bántjuk, nem üldözzük, a mi Istenünk csak szeretetet s testvériséget tanít. Önmagunk vallását, Istenünket tipornánk sárba, ha embertársainkat bántanók, más hitükért, hisz azok lelke is részét képezi Istenünknak. Mi elismerjük, hogy az ő felfogásukban is jut némi hely a mi szellemi Istenünknak, igyekezünk csupán oda terjed, hogy ezt a kis helyet bővítsük, hogy az Isten szellemi felfogását náluk

erősítsük s őket szeretettel anyagi Istenüktől mindeninkább a mi szellemi Istenünkhoz vonzzuk. Az ő vallásukban is van már sok szép érzelem, magasztos gondolat, mely kellőleg ápolva s fejlesztve boldogságra vezet.

De teljesen el kell ítélnünk az atheismust: mint egy túlhajadott álláspontot, mely csupán az emberiségeg legkezdetén) midőn az ember az állati állapotból kiválik, midőn a legteljesebb materializmus ural-kodott lelkén, lehetett csupán az emberiség vallása, a később kifejtendő természet-varázslás formájában. Nem is hisszük, őszintén szólva, hogy valójában lehetséges volna, hogy egyetlen egy atheistá is legyen ma a világban, hanem az atheismus nap-jainkban az anyagelvi álláspont ellen való állas-foglalást jelenti, ez a szellem harca az anyag ellen. A békóba vert szellem harca a rabság ellen, a tudomány harca a régi vallás ellen, hiszen ennek a mozgalomnak s állásfoglalásnak van létfogosult-sága, különösen ott s a mennyiben a vallás el akarja nyomni a tudást, a hol a vallás beavatkozik a tudás hatáskörébe: Csupán a jelszó, a melyet az atheismus a küzdelembe visz, hamis és vészthozó, azáltal, hogy a régi Istant le akarja dönteni s újat helyébe nem állítani; az a mondásuk, hogy nincs Isten, megrendítheti sok gyenge, fejletlen ember elméjében az erkölcsi egyensúlyt, megingathatja lelkiismeretét, kötelességtudását, lelki nyugalmát, – a régi bálványt le lehet dönteni, de helyébe újat kell állítani. Aki ezt nem cselekszi, sem a maga, sem az emberiség javát nem munkálja, ezért a

materialista vallásokkal karoltve mi is felvesszük a küzdelmet az ily értelemben vett atheismussal szemben.

Ezen bevezetősorokban tulajdonkép a mi álláspontunkat akartuk tisztázni, a mi vallásunkat, mint a vallási fejlődés jelenlegi betetőzését bemutatni s most reáterünk a tulajdonképeni tár-gyunkra, a vallás mivoltának, keletkezésének, kialakulásának és fejlődésének leírására, annak legső kezdetétől fogva. El fogjuk mondani a vallás természetére és eredetére vonatkozó nézeteket és felfogásokat. Vázolni fogjuk a vallás kialakulásának és fejlődésének okait és tüneteit.

Csakis ezen – mondhatnók – oknyomozó, történelmi kutatás és bevezetés fogja a vallás és az Isten fogalmának igazi, mibenlétét tisztázni.

Csakis szellemi életünk csirájától annak kifejlődéséig haladva, a vallás fejlődését folyton szemmel kísérve, fogjuk: azt teljesen és tisztán megérthetni, fogjuk a mindenkor Istant megismerhetni.

Fejtegetéseinket a következő részekre fogjuk osztani:

- I. kötet: A vattás alapelemei.
- II. « Anyagi vallás.
- III. « Szellemi vallás.

I. ÁLTALÁNOS RÉSZ.

A vallás mivolta.

Erre nézve számtalan szellemes, találó, kevésbé szellemes és kevésbé találó mondást idézhetnénk, legyen szabad itt a sok közül néhányat bemutatnunk, melyek akár kifejezik a vallás lényegét, akár nem, minden esetben annak természetére következtetést engednek.

Schleiermacher «Die Religion ist das Gefühl unserer Abhängigkeit».

Marie Jean Guyeau «La religion est un sociomorphisme universel. Le sentiment religieux est le sentiment de la dépendance par rapport à des volontés, que l'homme primitif place dans l'univers».

Beinach «La religion est un ensemble des scrupules, qui font obstacle au libre exercice de nos facultés».

Hobbes. «In these four things, opinion of ghosts, ignorance of second causes, devotion towards, what men fear, and taking of things casuall for prognostiques, consisteth the natural seed of religion.»

I. G. Frazer szerint: A vallás kiengesztelése, segítségül hívása az emberfeletti hatalmakra, mely hatalmak igazgatják és ellenőrzik a világ folyását és az ember életét.

A. Sabatier szerint: A vallás a lélek öntudatos érintkezése a titokzatos hatalommal, ha bajban van azon hatalommal, a melytől a sorsa függ.

W. James szerint: A vallásos élet azon hitből áll, hogy van egy láthatatlan rend és hogy a mi legfőbb javunk abban van, ha összhangzatosan alkalmazkodunk ezen rendhez.

H. Spencer szerint: Az Isten az a titokzatos, a mit ki-magyarázni, megérteni szeretnénk.

Pfleiderer szerint: A vallásos öntudatnak igazi központja az érzelem.

I. H. Leuba szerint: A vallásban a személyiség összes tényezői fellelhetők, így: akarat, érzelem, értelelem, műveltség stb.

Aristoteles szerint: Az ember gondolkodó vágy; fénYES bizonysága ennek a vallás.

Marett. A vallásos alapérzést természetfelettiségnek nevezi, ezt a szót az angolban az «awe», a németben az «Ehrfurcht», a magyarban az «imádat» szó fejezi ki, jelentvén félelmet, csodálatot, érdeket, tiszteletet s szeretetet.

Az ember azon hatalmat, melyet meg nem ért, szellemesít, azt Isten nevével illetvén, aztán imádja s áldoz neki, hogy megnyerje magának.

A természetfelettinek érzésével kapcsolatban – mondja Marett – az embernek azon törekvése nyilatkozik meg, hogy ezen természetfeletti hatalmat tárgyilagosítsa, személyesítse, egyúttal kibékítse, ártalmatlanná tegye, magára nézve kedvezővé hangolja.

E. Clodd: A vallási szertartások, vallási hiedelmek és tételek nem újak, nem csináltak s nem feltaláltak, a világ összes vallási anyaga régi keletű, a legalacsonyabb műveltségi fokból származik, a melynek főjellege volt a gonosz szellemek távoltartása, ezeknek kiengesztelése áldozás útján, ezeknek ártalmatlanítása varázslat útján. Ez az összes vallások alapja, a vallás lényegében ma is csak az: az ember imádkozik, hogy az Isten megsegítse s az ördög el ne vigye.

Az istentisztelet a különböző népeknél különfélekép nyilvánul, visszatükrözve azok gondolkozási módját, szellemi fejlettségét, jellemüket és vérmérsékletüket.

A hideg zord éjszak lakója pusztalak közt imádja Istenét, a színgazdag meleg dél lakója czifra palotában, czifra szertartással.

Az érzéki néger érzékileg fogható alakban kívánja Istenét

bírni, ezért tapintható tárgyba helyezi Istenét és kielégíti vallási szükségletét olyformán, hogy e tárgyat imádásban részesíti.

Az eszkimó eszkimónak, a néger négernek, az európai fehérnek képzeli az Istenét és ha az elefánt vagy tigris vallá-
sos volna, bizonyára elefántnak, illetve tigrisnek képzelné az Istenet.

Ha az ember a népek szokásait, életét akarja megtudni, ismerkedjék meg Isteneikkel, azok foglalkozása s életmódja az illető embereké is.

Istenek egymásután születnek s meghalnak, miként az emberek, a mint korukat leélték. Újak s újak jönnek helyükbe a szerint, hogy az emberek változnak.

Mi a vallást a következőkben határozzuk meg:

A vallás az ember mindenkor eszményképének imádata.

1. *A vallás az ember képzeletvilága, mely az embernek azon törekvésén alapul, hogy egyrészt a külső jelenségek végokát, másrészt a külső jelenségekkel szemben saját gyöngeségének támaszát találja meg.*

2. *A vallás az emberi akarat megfókuszálását, illetve az akaratos cselekvés korlátozását jelenti.*

Az első e három közül a vallás legáltalánosabb meghatá-
rozása és azt jelenti, hogy minden kornak embere attól az időtől fogva, hogy az állatból emberré vedlett, hogy éniségé-
nek tudatára ébredt, önnömagát, az ő személyét, az ő sajátos tulajdonságait állította fel eszményképül és azt imádta.

A mindenkor ember eszményesített alakja az Isten. Tehát nem Isten teremt a saját képmására az embert, miként az a bibliában írva vagyon, de fordítva áll a dolog, az ember teremte mindenkor a saját képmására az Istant. Ezért az Isten képmása az ember fejlődésével lépést tartva folyton változik. Eleinte az igen egyszerű, kezdetleges, mondhatni gyermekes szelídsgű és tudatlanságú Isteneket találjuk, azután következnek a vad, szenvédélyes, vérengző, harcias érzéki Istenek és végül jönnek a béke, a munka, a szeretet szelíd, okos, megondolt és elvont Istenei.

Az ember a saját képmásának imádása, a vallás által elégítette ki lelkének legönzöbb érzelmét, a hiúságot.

A második meghatározás azt jelenti, hogy a vallás nem egyéb képzeletnél. Annyi évezredek óta, az ember a földön él, kérdezzük, lássa-e valaha valaki Isten, látott-e valaki valaha szellemet, felső hatalmat, természetfeletti lényt, nem ós újra nem s százezerszer nem! a felelet; de van-e egy ember is, ki ne képzelte volna, hogy van? Olyan ember eddig még nem létezett e földön, mindenki képzeli s képzelte a személyes Isten valamely formában, mert ez a felfogás az ember saját lényiségéből ered, mert kutatta, kívánta a dolgok végokát megtalálni és nem tudta azt tudásával elérni, tehát képzeletéhez fordult, megteremtette magának a végokot, egy személyes, általa felfogható hatalom képében, de nemcsak kíváncsi volt az ember a végokokra, nemcsak kíváncsi s tudatlan volt mindig, de gyöngé és gyáva is volt, gyöngeségben s gyávaságában, valahányszor veszély fenyegette, támaszt keresett, de kellő támaszt az általa ösmert érzéki világban s embertársaiban nem talált, tehát újra képzelet-világához fordult s teremtett magának egy felsőbb személyes hatalmat s ehhez fordult támaszért és segítségért így lelkének további két alapérzelme, a kíváncsiság és a félelem nyertek kielégítést s az ember megnyugodott, a képzelete, a vallása megadta lelki nyugalmát.

Végi mit jelent a harmadik meghatározás.

Az ember önzéséből kifolyólag mindenkép élni, érvényesülni akart, érvényesülésének első foka volt, hogy halványul felállította saját képmását s azt imádta, másodszor ismerni kívánta a külvilágot, a nálánál sokkal hatalmasabb természetet, egyrészt saját javára akarva azt felhasználni, másrészt annak támadása ellen oltalmat keresett s talált is egy képzelt felsőbb hatalomnál vagy hatalmánál, de harmadszor itt volt még maga az embertárs, az emberiség. Az emberi önzés itt is, ezek ellen is oltalmat keresett s ezek ellen, a saját embertársai ellen állította fel az ember az Isten mint tilalomfát, az Isten ezt és ezt megtiltotta, ezt és ezt

nem szabad tenned, mert Isten így akarja – monda az ember. Ez a vallás harmadik eleme vagy meghatározása: az akarat megfékezése, az akaratos cselekvés korlátozása.

Tehát vallást teremt és Isten állít fel az ember, egyrészt hogy hiúságát kielégíthesse, másrészt hogy a nagy természetet megérthesse, felhasználhassa s annak támadása ellen védekezhessék, végül, hogy embertársait kordában tarthassa.

A fejlődés folyamán az önmagunk imádata mindinkább az emberiség imádatává változik át, az egoismus altruismussá válik.

A második elem, a természet elleni védelem, a tudomány fejlesztésével mindinkább halványul s mind nagyobb helyet foglal el a harmadik elem, az embertársak elleni védelem, de ezt hovatovább nem az önzés diktálja szigorú tilalomfák képében, de az emberszeretet minden egybefoglaló s átkaroló isteni formájában.

Istenünk az emberiség, melynek imádata embertársainknak legnagyobbmervű szeretetét és tiszteletét írja elő.

A vallás szabatos meghatározására még egy másik formát is használhatunk, ez a következő:

A vallás szellemi életünk egyik megnyilatkozása (tudvalvöleg szellemi életünk egyéb nyilatkozatai a tudomány s művészet), a mely három elemből áll:

Egyrészt a külső és belső világunk ismeretlen tüneményeinek több vagy egy képzelt magasabb személyes hatalommal való kapcsolata.

Másrészt gyöngeségünk és alárendeltségiünk érzetéből kifolyólag ezen több vagy egy képzelt magasabb személyes hatalommal való érintkezéstünk.

Harmadszor társulási érzékünk, a társadalmi jó érzése és cselekvése.

Nincs vallás, illetve vallásrendszer, mely ezen elemeket ne foglalná magában és pedig a mondott sorrendben. Első esemény az Istennek vagy isteneknek megteremtése, második esemény az azokkal való érintkezés, varázslás, áldozás vagy imádás formájában, a harmadik elem, mely legkésőbb fej-

lődik ki, de utólag teljesen elnyomja a másodikat, a társadalomi tilalomfák, melyek utóbb a hús és vérré vált társulati érzékké változnak, ahol többé nem a felső parancs és szigor, de a saját diktálta józan belátás és emberszeretet érvényesülnek.

De van a vallásnak egy még egyszerűbb meghatározása is.

A vallás az embernek fentartására, megerősítésére, védelmére fordított szellemi élet. A vallás célja mindenkor az önző. Az ember legelemebb, leghatalmasabb ösztönének, az önfentartás ösztönének kielégítése. minden formájában az önfentartást szolgálja. A vallás formája mindenkor az ember fejlődése szerint változik. Az emberiség fejlődésére pedig világos példa egy ember fejlődése, illetve élete. Ép azért, ha a vallást meg akarjuk érteni, akkor az ember életét kell megfigyelnünk és akkor reá jövünk, hogy a vallásnak három eleme van, ezek pedig a következők: *varázslás, szellemesítés és társulás*.

A vallást a varázslással kezdi az ember, folytatja a szellemesítéssel és végzi a társulással. Míg a fejlődés elején csupán a varázslással, mint egyetlen elemmel találkozunk, később már a második és a harmadik is fellép egymás után, de a mily mértékben erősödik a második elem hatalma, oly mértékben fogy az első s a mily mértékben erősödik a harmadik elem hatalma, oly mértékben fogy az első kettő, végül a harmadik elem marad meg egyedül, mint a vallást teljesen kiegészítő, illetve képviselő elem.

A gyermeknek még nincs sem képzelete, sem tapasztalata, nem ismeri a világot, sem az emberiséget, a gyermeknek még nincs öntudata, de már van akarata, reáerőszakoló magatartása. A gyermek a kültermészetre s az emberekre reá akarja erőszakolni hogy úgy cselekedjenek, hogy ő jól élhessen, megerősödhessen, el ne pusztuljon stb. ezt *varázslás* útján óhajtjuk elérni, kifejlődik ÖL vallás legelemebb formája a *varázslás*. A gyermek nőttével ifjúvá lesz, megismeri önmagát, tudatára jut saját személyiségének, megjön képzelete, az öntudat a képzelettel gazdagítva megszüli a vallás második formáját, a *szellemesítést*, az ifjú ember a saját énjét, mint

önálló szellemi hatalmat kivetíti az egész világra s a képzelettől a legfényesebben kiszínezve imádjá önmagát, az embert, az egész világ képében. Mindez szinte önfentartási ösztönből hajtva, hogy a természetet s az embereket saját céljaira leigázza, hogy ellenök védekezzék; ekkor már egybeolvad a varázslás a szellemesítéssel és a kettő együtt képezi a vallást, ez a poly- és a monotheismus korszaka, de ugyané korszakokban már a vallás harmadik eleme, a társulás is fellép.

Végre jön a harmadik korszak, midőn az ember már férfiúvá, öreggé fejlődött, midőn képzelete, költészete megszűnt, de annál több a tudása, tapasztalata, már ismeri a természet törvényeit, már ismeri az öt környező világ fejlődését, annak alakulását. Ekkor már beszünteti a szellemesítést, saját képének reátkalmását az egész világra, nem szövi be a képzelet hálójával az egész világot, nem iparkodik a physikai világot a szellemi világ hatalma alá rendelni. Tudja, hogy a physikai világot annak saját mechanistikus anyagi törvényei uralják. Tudja, hogy a természet ellen csupán természetes módon lehet védekezni, tudja, hogy a természet erőit csupán ezen erőknek megismerése és természetes úton való felhasználása útján lehet saját céljaira fordítani. A természettel szemben tehát sem varázslás, sem szellemesítéssel, sem áldozással, sem imádsággal nem él, de mind hatalmasabb szerepet játszik életében az emberiség. Javát, boldogulását mindinkább az embertársaival való együttmunkálkodásban leli; a természeti törvények ösmerete folytán nagyobbára függetleníti magát a természtől, de annál szorosabban simul embertársaihoz, saját maga védelmét, boldogulását az embertársaival való együttes munkálkodásban leli fel. Ezért vallása lesz mindinkább a társulás, a saját akaratának alárendelése a többi akarata alá, hogy a többi is az akaratát az ő akaratának rendelje alá. Az altruismus mindinkább kialakul. Míg a vallás elején a varázslás és a szellemesítés a legnagyobb mérvű egoismust képviselik, a társulás már az altruismus képviselője, a vallás-

nak ezen korszakát emberszeretetnek (humanismus) ne vezzük. Az emberszeretet nem ismer személyes isteneket, de istenséget, ez maga az emberiség, az emberszeretet nem ismer szellemeket, csupán a physikai világot és ebben az emberiség szellemi világát. Az emberszeretet nem ismer dogmát, szertartásokat (ez mind varázslati szokás); az emberszeretet csak az egész emberiséget, mint Istenet ismeri s tiszteli, nincs faj, rang vagy születési különbség, mindenjában az emberiség testvérei és így Istennek tagjai vagyunk. Az emberszeret jelzava a nemzetköziség (internationalismus), a közös testvériség. A mai korszak erre még, fájdalom, nem érett meg, ma az emberszeretetnek, még csupán a fejlettlenebb formája, a nemzetiség (nationalismus) uralkodik; ma a nemzet még erősebb fogalom, mint a közös emberiség, de ez csupán lépcső kell hogy legyen amahhoz. A szeretet, a hon, a nemzet egyes tagjai iránt kell hogy a közös emberszeretethez vezessen. Az igaz honszeretet alapján állva, mindeninkább az általános emberszeretetre kell törekednünk, ebben kell a vallásosság alapjait keresni, oszlopait meg- találni, szemben a varázslás és szellemesítés elkopott, elfakult, hitevesztett formáival, melyek ma már művelt embernek sem megnyugvást, sem védelmet nem adnak.

A vallás eredete.

Az előbbi fejezetben felsorolt meghatározások alapján van némi fogalmunk arról, hogy mi a vallás, tudjuk úgy-e bár, hogy az szellemi életünk egyik megnyilatkozása, tudjuk hogy emberi érzelmeken alapszik. Az a kérdés most már, hogyan, miből, miért, mikor ered a vallás az embernél, mert látjuk úgy-e bár, hogy az állatnak, mely a teremtés sorrendje szerint az embernél kezdetlegesebb faj s melyből fejlődött tulajdonkép az ember, mintegy annak legfelsőbb s legtökéletesebb fajtája gyanánt, az állatnak mondjuk vallása, istenimádása nincs, miért van hát az embernek, kérdezzük, holott az állatnál is már azon alapérzelmek,

melyek az embert uralják, feltalálhatók. Mi az embernél az az alaptulajdonság, a mi a vallás megszületését s kialakulását eredményezi.

Vannak, kik azt mondják, a vallás keletkezését az emberfeletti titokzatos lényekben való hittel veszi, vannak, kik azt mondják, a vallás eredete a tudásvágyban, a kíváncsiságban keresendő, mások azt mondják, az éhség, az élni akarás készítette az embert a vallásra, a legtöbben azt mondják, a vallás eredete a félelemben keresendő. Lucretius monda: «A félelem Isteneket szül». Hobbes: «The feare of things invisibles is the natural seed of religion».

Hume: «A vallás az élet eszményeire való tekintetből és félelmekből ered, melyek az emberi elmét uralják.»

Ribot: «A vallásos érzés a félelem érzete annak különböző fokozataiban, kezdve a mélységes rettegéstől a nyugtalanág érzetéig, a mit egy ismeretlen, titokzatos, nem érzékelhető hatalom idéz fel.»

Haddon: «Men not only attempt to act directly upon nature, but they usually exhibit a keen desire to be guided as to the best course to take when in doubt, difficulty or danger, and to be forwarded of future.»

Az bizonyos, hogy a vallás megszületésének és kifejlődésének főrugója s táplálója az emberi alárendeltségben, gyöngeségen és félelemben keresendő. Az embernek az állati állapotból megmaradó alapösztöne, az önfentartási ösztön készti, hogy mint gyöngé ember, magát erősítse, segítség után nézzen.

Nehéz nekünk, kik a természet ezer változatát s törvényeit ismerjük, magunkat egy teljesen kezdetleges ember gondolat- és érzelémvilágába képzelünk, de az bizonyos, hogy a kezdetleges ember főtulajdonsága az ideges nyugtalanság lehetett. Ő a természet törvényeit semmikép sem ismerte, a természet romboló hatásának teljesen ki volt téve s nem tudott az ellen védekezni. A természetben ezer s ezer ellenséget látott s folytonos rettegésben élhetett.

«Nervus instability must have been a normal characteristic of primitive man», mondja E. Clodd.

A kezdetleges ember távolról sem él abban a szabadságban, a miről Rousseau álmodozott. Arról a szabadságról s természetességről, melyben mi élünk és mozgunk, egy vad embernek fogalma sincs. Az ő keze, lába, magaviselete, szavai, gondolatai, tettei, elhatározása és vállalkozása ezer formának és korlátozásnak van alávetve, a melyek előttünk már ismeretlenek s melyekből már csupán halovány formák maradtak fen számunkra a ma is elterjedt babonák formájában.

Az ember érzelmi világa keveset változik s ez a nervus instability ma is feltalálható az embernél és érvényesül azonnal, a mint az embert veszély környékezi. Nagy vihar, földrengés, nagy betegség vagy háború, egyszóval életveszély alkalmával még a legerősebb idegzetű embert is meglepi az ideges nyugtalanság. Ilyenkor nem tudjuk legyőzni a bizonytalantól való félelmet (a mely érzés a vad embert folyton uralja), a melynek nem vagyunk urai. Ilyenkor még a legműveltebb ember is ösztönszerűleg, a vele öröklött hagyománynál fogva, melyet a kultúra nem tudott belőle teljesen kiszorítani, a természetfeletti hatalomhoz fordul, egyszóval a félelem teremti az Istant. Ha az ember nem jutna bajba, veszélybe, vagy ha bízna önmagában, nem volnának istenei.

A láthatatlan dolgoktól való félelem, a mely a vallás természetes forrása, csirázóerejét a szellemesítéstől kapta.

A kezdetleges ember ott s addig, míg jól ment dolga, míg bántódása nem esett, nem gondolt szellemekre, ezl annyit jelent, hogy tulajdonkép nem a kíváncsiság és a tudás-vágy vezetett a valláshoz és Istenhez, hanem a gyöngeség, az anyagi érdek, az életfenntartás ösztöne képzelet útján, mely tisztán emberi tulajdonság. Mihelyt a kültermészet akár betegség alakjában is megtámadta, azonnal ösztönszerűleg érezte, hogy vannak nálánál nagyobb hatalmak is és hogy azoknak ki van szolgáltatva, a kiknek vészes hatalmát

azután varázslás, áldozás, majd imádság útján igyekezett reá nézve ártalmatlanná tenni, hogy nyomorék életét megmentse, így aztán lassankint kifejlődött a-láthatatlan hatalmaktól való függőség és alárendeltség érzete, mely úgy a legkezdetlegesebb, mint a legfelettebb népeknél is feltalálható s mindenkor a vallásosság alapsajátságát képezi.

A segély után való ösztönszerű kiáltásban van az első imádság.

E. Codd. «Everywhere the seed of religion has found receptive soil in feare of the invisible.»

A somaliak csak akkor gondolnak Allahra, ha bajban vannak, akkor folyton Allah s a próféta van a szájukban s így van ez minden embernél, még a legműveltebbnél is, a kinek még némi bizalma van egy anyagi Istenben.

Az isteneknek egyéb rendeltetésük nincs, mint az emberekben segíteni, kívánságaikat meghallgatni és teljesíteni. minden istennek kell segíteni, különben eltéveszti pályafutását s lebukik, mint Phaeton, a tengerbe, ki nem tudta a napot úgy kormányozni, hogy az embereknek használt volna s ezért buknia kellett.

A khinai mondja: «Az az isten, a ki nem segít vagy nem akar segíteni, verést érdemel.

Bharadoadzsa indus költő mondja: Az istenek csak azért vannak, hogy az emberek kívánságait teljesítsék.

Az afrikai négerek az eső istent csak akkor tisztelik. ha szárazság van, ha állandóan esős idő lenne akkor atheisták lennének.

Minél felettebb lesz a vallás, annál inkább tűnik el belőle a félelem, mint főelem s helyét elfoglalja mind teljesebben a szeretet.

Mindezzerrel szemben azt állítjuk, hogy a félelem ugyan lehet forrása táplálója a vallásnak, de nem eredő oka, mert hiszen az állat is fél, mégsem képes vallásra, istenimádásra, a vallás eredetét az embernél annak az állatéval szemben nagyobb agyfejlettségében kell keresnünk s találnunk.

Az állatvilág testi fejlődése az embernél véget ér, a további fejlődés csupán a központi szervben, a szellemi élet alapját képező agyban folytatódik és pedig oly határozott módon, hogy az ember képessé válik a külvilággal való szembehelyezkedésre, *az ember öntudatra ébred*. Ez az óriási különbség az állat s az ember között, az ember öntudatos lény, ki szembehelyezkedik az öt környező világgal, az ember megismeri a saját énjét. Mihelyt az ember erre a nagy műveltségre jut, megszületik vallása is, mert éniségét kivetíti az egész világra, önmagát imádja a külvilág képében.

Míg erre nem képes, nincs vallása, ezért nincs az állatnak vallása, annak agyrendszerére annyira fejletlen, hogy nem képes önmagát szembehelyezni a külvilággal; az állat önmagát is külvilágnak tekinti, harmadik személynek tekinti, mint a gyermek. Az állatnak nincs énisége, nincs személyisége, nincs akaratos cselekvése, minden az ember-nél fellelhető s a midőn ezen fokra fejlődik az ember, akkor születik meg vallása.

Tehát a vallás megszületésének nem az emberi hiúság, gyöngeség, félelem, oltalomkeresés, élniakarás, életöszön, kíváncsiság, tudnivágás, társadalmi érzék stb. az okai, mint sokan a legjelesebb gondolkodók is ezt állítják, hanem csakis egyedül az agyfejlettség egy hatványozott foka.

De azt a legnagyobb készséggel elismerjük, hogy a fent említett érzelmek nagyban előmozdítják a vallásos érzés, az istentisztelet, az istenimádat kifejlődését.

Bizonyára azok a népek voltak a legvallásosabbak, melyeknek a természeti erőkkel s egyéb körülményekkel volt a legnagyobb küzdelmük. Bármelyikünk életében is azok az idők a vallásos érzéstől leginkább áthatottak, midőn veszélyben vagyunk, ha veszély környezi azokat, kiket szeretünk, midőn oltalomra, segítségre szorulunk, midőn gyöngeségünket érezzük, akkor borulunk le a porba Isten előtt s könyörgünk. Abban a mértékben, a mint nő tudásunk, nő egyéniségünk és úrrá leszünk a bennünket környező szám-

talán veszély felett, abban a mértékben halványul a vallásosságot eddig tápláló alárendeltségi érzés és helyét a társadalmi érzék foglalja el.

Nem a félelem s tudatlanság lesz a vallás élesztője, hanem az önierdeken, az élniakaráson alapuló társadalmi érzék – ha magadnak jót akarsz, mással is tégy jót.

A vallásosságnak leghatalmasabb oszlopa az általános emberszeretet lesz.

A vallás fejlődése.

Hogy a vallás mibenlétét és természetét jól megismerhessük, kell, hogy annak fejlődését, mondjuk életét, már itt röviden bemutassuk.

A vallás fejlődését illetőleg korábban megjelent munkáinkra «a fejlődés törvényeidre és a «sejt, mint a fejlődés alapformája» című munkáinkra kell utalnunk; az általános fejlődés törvényei, melyeket ott tárgyaltunk, a vallásra nézve is érvényesek.

Az általános fejlődés a lassú hülés tüneteit mutatja, az egynemű és határozatlan átalakulását sokneművé és határozottá, evvel kapcsolatban az alárendeltség kialakulását mellérendeltséggé, az egész hatalmának fogyását a részek javára, az erély gúlaalakú növekvését és azután fogyását; most már mikép nyilvánulnak a vallás fejlődésében e törvények. Erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a vallás az emberi szellem terméke, tehát tükre az ember jellemvonásainak, minden kor és minden nép oly vallást fog felmutatni, a milyen az ő kultúrája, illetve szellemi előrehaladottsága.

E. Lehmann: «Nicht die Religion führt die Zivilisation herbei, sondern die höhere Stufe der Zivilisation lässt höhere religiöse Ideen erwachsen,»

A vallás mineműségéről lehet az egyes népek s korszakok fejlettségére következtetni. A vallás mindig az embert, a mindenkorú embert fogja bemutatni. A vallás fejlődése

úgy az egyes embernek, mint az egész emberiségnek életét fogja bemutatni.

A vallás fejlődése is, mint minden egyéb fejlődés, négy korszakot fog felmutatni, ezek: 1. A bálványok hite. 2. A sokistenimádás. 3. Az egyistenimádás. 4. Az emberszeretet korszakai. Ez a négy korszak formáját illetőleg a sejtfejlődés négy szakaszának felel meg: 1. laza sejt mag s kéreg nélkül; 2. laza sejt sűrűsödő maggal; 3. laza sejt szilárd maggal s kéreggel; 4. szilárd sejt.

Mielőtt e korszakok rövid jellemzésére átternénk, meg kell jegyeznünk, hogy e korszakok folyamán itt a vallásnál is, mint minden egyéb fejlődésnél két jellegzetesség alakul ki, ezek a jellegzetességek az anyagiasság és a szellemiesség t. i. az Isten felfogását illetőleg, ép úgy, mint a bolygó fejlődésénél a folyósság és a szilárdság; a második korszakban fejlődik ki legteljesebb mérvben az anyagias felfogás és a negyedik korszakban a szellemi felfogás. Az erélyt illetőleg itt találjuk a vallásos érzést, mely itt is gúlaalakú fejlődést mutat.

1. A bálványok hite.

A vallás gyermekkora a gyermek lelkivilágát tünteti fel, csupa homály, csupa határozatlanság, csupa naivság, a vallásos érzés tágkörű, a legtágabb körű, de nincs mélysége, a képzelet nagy, de nincs szárnyalása, az önzés korlátlan, de nincs benne erőszakosság, minden elmosódott, az erkölcsök szelídek, ilyen a vallási felfogás is, az anyagiasság a legáltalánosabb, de még nincs kialakulva, élő és élettelen, anyagi és szellemi, akaratos és nem akaratos közös lepel alatt áruítatnak.

A szellemi fény a lehető legkisebb, a különváló öntudat és a kiszakadó személyiség minden anyagot a személyiség szellemi burkába takar be. Anyag és szellem nincsenek különválva, minden tárgy egyúttal szellem is; minden kő vagy fadarab, a mit az ember maga körül lát, az egy személyiség, egy szellem. A szellemiség még teljesen anyagosítva van, a szellemiség az anyagisággal össze van forrva,

millió s millió szellem, csupa anyag veszi körül az embert határozatlan formában (kódállapot). A lelki gyöngeség és tudatlanság a lehető legnagyobb.

Itt még nincs csoportosulás, kialakulás, jellegzetesség, nincsenek vallásrendszerek, istenkörök, istenségi szervezetek kialakulva.

Ezen korszakot bevezeti az átmeneti korszak, mely két részből áll: állatemberiség (animalismus) és östermészetiség (naturalismus).

2. A sok Istenimádás.

A vallás fejlődésének ezen szakában az ifjú ember jellemvonásait mutatja, önzés, szenvédélyesség, költészet, erély.

A vallás a harc, az uralomvágy, a kegyetlenség, a vérengzés, a nagy szerelem stb. kifejezője. A képzelet nem oly naiv és általános már, mint előbb, de sokkal szárnyalóbb, ragyogóbb, az intelligentia által fényesebb, a megnövekedett tudás világítása még nem árt, csupán használ a képzeletnek. A vallásosság, illetve vallásos érzés e korban a legmélyebb s a vallásos odaadás a legteljesebb. Az alárendeltség érzete itt fejlődik ki legerősebben. Az anyagi felfogás (tüzes folyó anyag) itt tombol legerősebben. Ez a hatalmas nagy bálványok fénykora, a sziklából faragott óriási köistenek, pazar világa, kiknek tiszteletére sok millió ember, életét, áldozzák fel, az anyagi nagy Istennel szemben, az emberi egyén élete semmis. Ez a legteljesebb alárendeltség és rabszolgaság korszaka, az egész zsarnoki uralma, kinek egy személyért milliók rabigában nyögnek, ez. a féktelen tüzes folyós anyag korszaka. A Zeusok s Jehovák kora.

Itt már nagy szervezettséget találunk, vallásrendszerek, istenkörök, kialakult szertartások, dogmák, papi kaszt, papi hierarchiák stb.

Ezen korszak végén a görög vallási rendszerben az anyagtól való elvontság, a szellemi felfogás oly magasztos formájával találkozunk, mely már nagyban emlékeztet a következő korszak elvont egyistenimádó vallási felfogására.

A görög vallási rendszer óriási haladást jelent a durvább sokistenimádó népek vallási felfogásával szemben, mintegy áthidalás ez a szellemvallások felé, hol a görög vallásrendszerben minden emberi sajátság személyesítve, de elvontan tárgyaltatik.

3. Az egy Isten imádás.

A vallás ebben a korszakban a férfi ellemvonásait mutatja. A férfinak nagyobb az ereje, az önállósága, de nagyobb mérséklete és értelme is.

Az önzés kezd altroismussá átalakulni, a szenvédélyeket lassanként pótolja a higgadt megfontolás.

A parancs, a megtiltás, a fenyegetés helyét mindinkább a szeretet foglalja el.

A képzelet ereje alább hagy, de még mindig színes. Az igazi vallásosság, vallásos érzelem veszít mélységből, de még mindig elég őszinte és közvetlen érzés. A vért szomjazó, rabszíjrafűző, világuralkodó helyébe a jó Atyaúristen lép, a termékenység istennője helyébe a szerető édesanya. Marsot a szentek légiója váltja fel.

Az óriási kőszobrok képében faragott istenek helyett, egy elvont Istenet imád az ember. Az anyagi felfogás már sokat vesztett-erejéből, az Isten már szellemi lény de még az anyagiság békítő viseli, még a physikai világban trónol és a közvetítők: Jézus, Mária, József és a többi szentek úton-útfélen, templomban és kívüle, fából, köböl kifaragva a bálványimádás összes élvezeteiben részesítettetnek. Új vallásrendszerek keletkeznek szellemi alapon, Európában a Luther és Calvin tana, Ázsiában Confuce, Laoce, Budhahitrendszer stb., de az emberek nem képesek ezen anyagiságtól ment szellemies, fenkült és magasztos tanokat befogadni, visszaesnek az anyagiasság posványába s ezzel imádják továbbra is a köböl, fából faragott bálványokat.

A papi hierarchia most is hatalmas, de Isten már nem rendelkezik oly korlátlanul az emberek életével, mint a korábbi korszakban.

Az egész uralma megosztódik az egyesek uralmával, az Isten mind hovatovább az egyesek érdekét képviseli az egészével szemben, az Isten a népnek nem uralkodója, de atya lesz. Az alárendeltség érzete kezd átváltozni mellérendeltséggé, az atyámfiai az úrban kezdik egymást testvéreknek tekinteni.

4. Az emberszeretet.

Ez az öregség korszaka. A képzelet csaknem teljesen megszűnik, így a szenvédélyek is, helyöket az értelem és a testvéri szeretet foglalják el. Az önzést a legnagyobb mérvű altruismus helyettesíti. Az egyéni gyöngeség s tudatlanság helyébe az önállóság és társadalmi érzék lépnek.

A vallásosság nem vak s önkénytelen, de értelmi vallásság. Az erkölcsi rend az ember természetévé válik.

Isten bennünk van s nein kívülünk, Isten nem a fizikai világban, de csakis szellemünk világában van, tehát az anyagi felfogás teljesen megszűnik, helyébe lép az ember-szeretet vallása. Az emberiség lelke lesz az Isten. Vallás tekintetében leomlik a válaszfal ember s ember között. minden ember egyaránt fogja imádni az emberiséget, önmagát s embertársait. Az ember értéke itt a legnagyobb lesz, mert Istenet képviseli.

Az alárendeltség teljesen mellérendeltséggé változik. Az ifjúkor uralkodó zsarnoki Istene, a ki a férfikornak még minden parancsoló, de egyúttal szerető Atyaistenévé változott, itt már a független, a szerető testvériség Istenévé változik át. A polytheismus uralkodó egoismusa, mely a középkorban a magának tekintélyt biztosító, de a gyöngét gyámolító atyai szeretetté változott, itt már az egyén érdekét egyaránt elismerő, önzetlen testvéri szeretetté változik át.

A versengés tudomány és vallás közt itt teljesen meg fog szünni, a tudományé lesz az anyagi világ szemlélete, a vallása a szellemi világ szemlélete. Az ember erkölcsi és szellemi életének legteljesebb összhangja fog megvalósulni.

El fogjuk érni az igazi boldogságot, önmagunk s embertársaink megbecsülését és a lelki életünk teljes összhangját s békéjét.

E legmagasztosabb cél mielőbbi elérésére egy hathatós mód kínálkozik, dobáljuk ki mielőbb lelkünkben az összes bálványokat s fogadjuk be egyedül a szellemi Istant, az emberiség lelkét, mint hozzánk egyedül méltó igaz Istant.

KEZDETLEGES VALLÁSI KORSZAK.

Állati állapot (Animalismus).

Az ember lelki tevékenysége három fő részből áll, ezek a következők:

1. Önkénytelen lelki tevékenység.
2. Önkényes lelki tevékenység.
3. Az önkénytelen és önkényes magasabb kapcsolatából származó rendszeresítő tevékenység.

Az önkénytelen lelki tevékenység az embernek ú. n. reflektorikus tevékenysége, midőn az ingerre közvetlenül jön a felelet, a működés gépies, ok és okozatszerű, ezért ezt a lelki tevékenységet mechanikusnak, gépiesnek is szokás nevezni. Az ingerre azonnal jön a felelet, mielőtt még szellemi életünk egyéb pótláka jönne hozzá, mielőtt az egyéni fel-fogás érvényesülne, mielőtt a felvett inger, érzéki kép, bennyomás stb. bármire változást is szenvedne; a felvétel sorrendje szerint leadott szellemi ingerre azonnal megjön a felelet. Szellemi életünk legnagyobb részét – mondhatnók kilencszáz részét – bármennyire valószínűtlennek is látszik ez – ezek a reflektorikus, mechanikus szellemi tevékenységek képezik. Anélkül, hogy tudnók, mi magunk is a legtöbb szellemi ingerre önkénytelenül megadjuk a feleletet a megfelelő cselekvés formájában. Ez az ú. n. állati élet.

Az embernek ilyen gondolkozásnélküli, gépies, önkénytelen magatartásából folyik, hogy sok szokást követ és sok dolgot hisz ma is, minek eredetét, értelmét nem tudjuk, nem is sejtjük. Pl. kéményseprőt lát valaki, örül, miért, mert az szerencsét jelent, de hogy jött reá erre az emberiség, ezt a

feledés homálya takarja, de azért gépiesen örülünk, ha kéményseprővel találkozunk, mert azt hallottuk az apánktól, nagyapánktól stb., hogy az szerencsét jelent. Ilyen tévhít ezerfél van, pl. fecske fészket rak eresz alá, fecske beesik kéménybe, póni hálót sző stb. szerencsét jelent, de hogy miért, megmondani nem tudjuk. Péntek szerencsétlen nap, 13-ika szerencsétlen szám, hogy miért, nem tudjuk, de pénteken nem kezdjük a szabadságot, a hivatalból nem utazunk el, 13-an nem ülünk asztalhoz stb. Nagyjában ilyen gépies, gyakorlaton, szokáson, hagyományon alapuló az embernek egész élete.

Szellemi életünk második, már jóval kisebb részét képezi azon szellemi tevékenység, midőn a felvett benyomásra nem válaszolunk azonnal, nem önkénytelenül, de a midőn az újonnan felvett inger vagy kép már felvett egyéb képeket, képsorozatokat érint, nemcsak, de mi ezen új képet vagy képeket nem azok felvételének sorrendje szerint, de teljesen önkényesen kötjük, éniségünk, akaratunk befolyása s érvényrejutása mellett, a képeket ugrásszerűleg kötjük, illetőleg képzelünk, újat teremtünk, erőszakosan párosítjuk érzéki képeinket, erőszakosan következtetünk. Ezen szellemi tevékenységet a korábbi reflektorikussal szemben erőszakosnak (coercitive) is szokás nevezni. Ide tartozik a vallás, a melynek elemei a varázslás, szellemesítés és a társulás. Szemelmi életünk harmadik (legkisebb) része a *rendszeresítő* szellemi tevékenység, ez az előbbi kettőnek kapcsolásán épül fel. Az önkénytelenül, gépiesen nyert képek, a közvetett önkényes reáerőszakoló tevékenység útján bizonyos magasabb egységbe foglaltatnak, ennek a speculativ, systematizáló lelki tevékenységnak eredménye a tudomány és a filozófia.

A filozófia a lelki tevékenység koronája, az anyagi és szellemi világ törvényeinek rendszeresített összfoglalata, harmonikus egysége.

Az ember állati állapota csupán az első, a legelembbb lelki tevékenységet, az önkény telén, gépies, reflektorikus-lelki tevékenységet ismeri.

Hogy milyen lehetett az ú. n. állatemberek lelki élete, azt bizonyára nehéz elképzelni, ezen állapot leírását némileg megközelítjük, ha az állat lelki tevékenységét és központi idegrendszerét tekintjük. Az állat agyszerkezete jóval egyszerűbb az emberénél. Először a három agy: a nyúltagy, a kisagy s a nagyagy nincsenek egymás fölé helyezve, miként az embernél, a mi lényeges előfeltétele a gazdagabb, sokszorúbb szellemi munkának; másodszor és főként abban van a különbség az állati s az emberi agy között, hogy az agyfelület begyűrődési, mint a gondolat székhelye, az embernél sokkal gazdagabbak, vagyis a szellemi működés felülete sokkal nagyobb az embernél, mint az állatnál. Innen van az, hogy az állat szellemi élete csupán az ember szellemi munkásságának első legkezdetlegesebb részével azonos t. i. az önkénytelen reflektorikus, gépies működéssel. Az állat agyában sokkal kevesebb lévén az idegközponti sejt, a gondolatmenete jóval egyszerűbb, mint az emberé, az állat a külső benyomásokra mintegy gépiesen felel. Az állat sok nemzedéken át kifejlődött gyakorlat alapján meg tanulja a fizikai erőket mérlegelni.

A majmok, kutyák, méhek, hangyák stb. egyszóval magasabb műveltségű állatok munkás értelmet mutatnak fel a közönséges ú. n. physikai erőkkel szemben. Ők képesek a súlyt, az ellentállást, a meleget, a távolságot stb. megítélni és ezekhez alkalmazkodni, ha másznak, himbálóznak, ugranak, törnek, feszítenek, ha ásnak, cipelnek vagy építének, anélkül, hogy elemeznek, induktióval vagy deduktíval élnek. Eszmék, képzeletek nélkül, elmélkedés, speculativ gondolkodás nélkül cselekszenek, tisztán a gyakorlat szerezte, összehalmozódott adatokra való reflektorikus feleletek útján.

I. H. Leuba, a Bryn Mawr College tanára meséli, hogy megfigyelt egy ketrecben levő csimpánz-majmot, ő egy botot ejtett a ketrecbe, de oly messzire a csimpánztól, hogy az az ő kezeivel el nem érhette, erre a majom egy közelében levő kötelet fogott s azt a bot felé hajította s addig mozgatta

vele a botot, míg az keze ügyébe nem esett. Tehát a majom mérlegelte a bot távolságát, a kötél hosszát, súlyát, a kötél húzása által a botra gyakorolt hatást stb.

Hogy az állat a physikai erőviszonyokat mérlegelő ezen csodálatos képességét önkénytelen reflektorikus lelkiműködés mellett csupán gyakorlat útján szerezte meg, erre nézve leg-megfelelőbb, ha az állatokra gyakorolt új hatásokat figyeljük meg. Pl. ha a macskát egy általa eddig nem ismert ketrecbe zárjuk, mely ketrecnek ajtaja belülről egy emelő- vagy tolózár megmozdítása által nyitható ki, azt tapasztaljuk, hogy a macska bizonyos idő múlva igyekszik kiszabadulni, mozogni, kaparni fog, a ketrec minden egyes részét fogja mozgatni, tolni vagy nyitni próbálni. Végre hosszú kísérlet után reá fog jönni, hogy az emelő- vagy tolózár mozgatása által nyílik ki az ajtó sőt kiszabadul. Ha a macskát másodszor is a ketrecbe helyezzük, már rövidebb idő alatt fog kitalálni s ha többször ismételtetjük meg vele ezen kiszabadulási eljárást, végre már egész gyorsan ki fog szabadulni a fogszágából. Szóval a macska meg fogja azt tanulni, hogy csak ép annyi mozgást végezzen, a mennyi a kalitka kinyitásához épen szükséges. A felesleges mozdulatoknak ezen fokozatos elhagyásánál a macskát tisztán az eredmények vezetik, illetve a gyakorlati benyomások, az ezek alapján beszűrődött képek.

A macska fenti eredményes eljárásának psychophysikai alapja nem elvont eszmék, összetett képzetek, de egyszerű jelenségekre vezethető vissza, ezek: 1. szökési vágy; 2. testi ügyesség a szökéshez kívántató mozgások végzésére; 3. egy nem egészen határozott emlékezés, mely arra a helyzetre vonatkozott, midőn a szökés sikerült összekapcsolva ama törekvéssel, hogy hasonló helyzetben hasonló mozgásokat műveljen.

Az állatnak ezen gyakorlati módszere, mely által a körülte levő, az ő reá ható erőkkel, a helyzettel számol, az embervilágban is nagy szerepet játszik, jobban mondva az ember nagyobbára e módszernek köszöni testi s lelki ügyességét

s nem annyira az elvont elmélkedés eredményezte ítélezé-
sének.

A legtöbb embernek még ma sincs fogalma arról, miért cselekszik, mozog, él, gondolkozik, úgy a hogy azt teszi, egyszóval nem megfontolás, elvont elmélkedés útján él és cselekszik, hanem gyakorlatilag, hosszú tapasztalaton ki-
alakulva pl. a fűtő a ki a kazánt táplálja, a gépész a ki a villany áramot megindítja nem tudják mi a hő, mi a villany-
erő, mi azok lényege, alaptermészete stb. de azt tapasztal-
ják, hogy a fűtés hatása alatt a víz gözzé válik s ez a duggattyút tolja, az mozgásba hozza a kerekeket s az egész
gép megindul, ők gépiesen kezelik a gépet, a tapasztalat
adta gyakorlati megfigyelések és mozgások alapján.

James Watt az első gözgép feltalálója sem jutott abstractio
útján a göz hatalmának felismerésére, nem elmélkedés
útján ismerte meg a göz erejét, de gyakorlat útján, látna
édesanya konyhájában hogy a fejlődő göz felemelte a lábas
fedelét.

Ha pedig a mai emberiség is többnyire gépiesen, a gyakor-
lat által mintegy megvéssett utakon jár, mennyivel inkább
gépies és az állati életnek megfelelő lehetett az első emberek
lelki élete, a kik közvetlen az állati szellemi színvonalból
emelkedtek ki. Tehát hogy az állatemberek lelki életét meg-
értsük először számolnunk kellett az állat gépies, önkény-
telén, a tapasztalatokon, a fizikai erők mérlegelésén alapuló
egyszerű lelki tevékenységevel.

Az a kérdés most már, volt-e az első emberekben önké-
nyes, reáerőszakoló, varázsoló magatartás. Ezt úgy tudjuk
meg, ha ismét az állati értelemhez fordulunk s vizsgáljuk
vájjon az állatnál a szellemi élet ezen része már fellelhető-e.

Vegyük például a kutyát, tudjuk, hogy némelyik kutya, ha szobába van zárva, két lábra emelkedik és első lábait kérőleg emeli fel, hogy nyissák ki az ajtót, anélkül, hogy valakit is látna, kiről feltételezhetné, hogy az ajtót ki fogja nyitni. Ugyebár mondáná valaki, hogy ez kényszerítő, va-
rázsló magatartás. Pedig tévedés, a kutyánál ez a szellemi

tevékenység nem eredeti, nem veleszületett, nem az agyszerkezetéből kifolyó jelenség, ez mesterkélt tevékenység, a melyre a kutyát az ember tanította. Az állatnál itt nem képzőtehetség játszik szerepet, az állat nem egy általa képzelt hatalom segítségét kéri, miként teszi azt az ember a varázslásnál, vagy az imádságánál. Az állat csupán a tapasztalt képek (gazdájának mindenkorai ajtókinyitása, ha öt két hátsó lábára helyezte és első lábait előre felemelte) hatása alatt cselekszik így.

Az állatnak ezen önkényes erőszakoló magatartását, melyre tanították, csupán addig fogja gyakorolni; míg kellő siker, illetve jutalom kíséri azt, mihelyt ezen jutalom elmarad, illetve többszöri lábproductio dacára sem nyílik meg az ajtó, a kutya teljesen felhagy ezen magatartással. Az állatnál tehát ezen szokás egyszerűen reflektorikus működésen alapszik, tehát nem önkényes reáerőszakoló, varázsló képességek tulajdonítandó, míg az embernél ez egészen másként van, az ember határtalan, végnélküli eredménytelen kísérletezések után sem szűnik meg a varázslást, az áldozást, az imádkozást gyakorolni, Istenet tisztelni, mert nem külső képek hatása alatt cselekszik, de saját énje, akarata, saját képzelete alkotta belső képek hatása alatt, mely belső képek akkor sem szűnnek meg, ha a kierőszakoló magatartása eredménytelen maradna.

Hogy az állat egész működése tisztán a hatás és ellenhatás törvényeire van alapítva és hogy az ellenhatás vagy az eredmény kímaradása esetén felhagy a hatással, erre egy másik érdekes példával is szolgálhatunk.

Lloyd Morgan meséli az «Introduction to comparative Psychologie» című értekezésében, hogy szobájába fiatal kacsákat hozott s azokat egy edényben fürdette, idővel üres fürdőedényt tett a kacsák elé, a kacsák az üres edényben első nap ép úgy fürödtek, mintha vízzel telt edényben lennének, mindenazon mozgásokat végezték, miket a kacsa vízben végezni szokott, a második nap ugyancsak üres edényt tett eleibök, ekkor már rövidebb ideig végezték a fürdő

mozdulatokat, a harmadik nap pedig már egészen felhagyta a fürdéssel, megszünvén a külső ellenhatás, lassanként felhagyta a hatással, eleinte még a külső hatás emléke alatt végezték a hatást, de látni az eredménytelenséget hovatovább felhagyta vele.

Ezzel ellentétben az ember évezredek óta folytatja a varázslást és vallásos szertartásait, bár ritkán tapasztalta eredményét, de sohasem tapasztalta közvetlen ellenhatását.

Az állatok szokásokat felvésznek s meghonosítanak a közvetlenül bekövetkező sikerek hatása alatt, az ember kifejti varázsló művészettel és a vallást, dacára, hogy a várt eredmény be nem áll.

Az önámitás lehetősége emeli az embert az állat fölé, mert az önámitás az érzékléstől való bizonyos függetlenséget tételez fel, — magasabb szellemi fokot, teremtő képzeletet, az autosuggestióra való fogékonysságot tételez fel, a mi az állatoknál fel nem található.

Az állatnak ezen gépies, reflektorikus, az önámitást, a képzeletet kizáró szellemi állapotából folyik továbbá az is, hogy az állat nem képes jelen nem levő tárgyak, személyek vagy egyéb hatalmakkal szemben úgy viselkedni, mintha azok jelen volnának.

A kutya sohasem üdvözli ugatással egy távol levő pártfogóját, míg az ember, — miként ezt a varázslás és szellemesítés mutatja, — rendszeres viszonylatban van oly hatalmakkal, melyeket sohasem látott, de soha nem is érzékelt.

Ha a Saman (varázsló) vonalakat húz a homokba, különféle görbék ír le karjaival és varázslószavakat mormol, nem egy oly hatalomhoz fordul, a melyet ismer, a melyet felfogni képes, a melyet tényleg látott — bárha gondolja is, hogy ő vagy valaki látta azt.

Az állat is úgy viselkedik néha, mintha jelen nem levő hatalommal állana összeköttetésben, de ilyenkor ez csak látszólagos, ilyenkor ő a múltban felvett érzéki képek hatása alatt áll, a múlt emlékezete hat reá. Pl. Darwin említi azt a kutyát, a mely a szél mozgatta ernyőt megugatta, ebből

nem szabad arra következtetni, hogy a kutya valamely ismeretlen, ott nem levő, általa sohasem látott személyt vagy hatalmat képzel, a mely az ernyőt megmozgatta volna, a kutya nem képes képzelní, de mert a múltban tapasztalta, hogy az ernyőt mindig ember mozgatja, ezen képek hatása alatt gépiesen következteti, hogy az ernyő közelében kell egy embernek lenni, aki azt mozgatja s aki talán az ő gazdájának ellensége; a történeti emléktől indítatva ugat, de korántsem azért, mintha ő egy soha nem látott személyi hatalmat tudna oda képzelni.

Evvel szemben az ember sohasem láta még, hogy a fétis mozgott volna, hogy őt bántotta vagy segítette, hogy megajándékozta volna, tehát nem tapasztalta róla, hogy egy hatalom s mégis imádkozik hozzá, áldozatot hoz neki.

Az állat sohasem viseli úgy magát, mintha érzékelne valamit, a mi nem érzékelhető. Az állat mindenki a közvetlen vagy közvetett érzéklet hatása alatt áll. A. Swoboda «Wie glücklich sind Tiere zu preisen, welche sich nach übernatürlichen Erklärungen des natürlichen nicht sehnen und ohne religiöse Zetteleien alles Lebensnotwendige durch eigen Kraft erringen ohne 300 Götternamen merken zu müssen.

Az ember nemcsak sohasem látott dolgokban hisz, de általa sohasem érzékelt lényeket el tud képzelni és velük szemben oly módon tud viselkedni, a milyen tulajdonságokkal azokat felruházta.

De nézzünk még egy példát annak igazolására, hogy az állat csaknem közvetlen vagy közvetett érzékleti hatásra cselekszik, de a bemutatandó eset még egy állati jelenséget fog felfedni, vagyis azt, hogy ha az állat olyasmit lát, a mi érzékkelén kívül esik, akkor megáll az esze (magyarul mondva), illetve a központi agyműködése teljesen szünetel és rajta a legnagyobb félelem vesz erőt. Ezt a példát azért hozzuk fel, mert hüen jellemzi az állatember lelkia állapotát és híven mutatja ki a vallás ösforrását, a félelmet és az áthidalást a két faj lelkivilága közt. Az állat fél az érzékletén kívül álló, az előtte megfoghatatlan tünemény láttára, de nem imádjá

azt a tünetet, a tünetet okozó hatalmat, mert nincs képzelete, így tesz az állatember is, melynek még nincsenek fétisei, bálványai, istenei. A fejlődés további folyamán az emberi agy fejlődésével megszületik az ember énisége s evvel együtt képzelete, s a mint megfoghatatlant lát a félelem mellett működésbe jut képzelete is, ő elképzel *egy hozzá hasonló hatalmat*, mely azt a tüneményt, pl. villámlás, szélzúgás, eső stb. előidézte s nehogy az neki árthasson, varázsol, áldoz, imádkozik, kész a vallás.

De lássuk a példát: Romanes beszéli, hogy egy kutya szokott csontokkal játszani, azokat dobálván s azután elkapkodván, e csontoknak a kutya adott mozgást s ő szüntette is meg a mozgásukat, tehát ő tudatával volt annak, hogy e csontok élettelenek, hogy önálló mozgásra nem képesek. Romanes ezután az egyik csontot, úgy hogy a kutya ne láthassa, egy már előre hozzá illesztett cérnával mozgásba hozta s leste a hatást, a mit ez a kutyára gyakorolni fog. A kutya észrevevén a csont önálló mozgását, anélkül, hogy ő azt megindította volna, eleinte nagyon elcsodálkozott a tüneményen, aztán megrémülve elszaladt, nem értve meg, hogy éledhet fel egy csont önmagától. A kutya egy idegen tünemény előtt állott, mely érzékletrén kívül esett, miután pedig elképzeli nem tudta, hogy valaki a csontot mozgatja, megrémülve elszaladt, ha képzelete lett volna, talán egy hatalmas nagy kutyát képzelt volna, hozzá hasonlót vagy más nagy állatot, a mely azt mozgatja s akkor leborulva azt imádta volna.

A kutya s a többi állatok pl. félnek a vihartól a menny-dörgéskor stb., de elképzelni, hogy azt egy személyi hatalom, az Isten okozza s irányítja – miként ezt az ember teszi – nem tudják.

Ilyen kezdetleges az ú. n. állatember lelkivilága, a reflexió, gondolkodás, a képzelet hiánya mellett, a kit a természeti képek, a természeti erő hatalmas megnyilatkozásai teljesen tanáctalanul hagyva, a legnagyobb rémülettel töltének el.

A legősibb ember csontjait Dr. Dubois 1892-ben Javában találta fel, ez a *Pithecanthropus erectus* – felegyenesedett majomember, ez közel állott a *homoalalus*hoz, a féllegyenesedett nagy agyvelejű, ügyes kezű (mert a hüvelykujj szembe van a többi ujjal) majomemberhez, a ki röfögés, morgás és nyögés útján beszélt majomembertársaival, ezen beszédet arcjátékkal, arc- és testmozdulatokkal kísérte.

Hogy ezen alakhoz hasonló lehetett az ősember, ez nem a képzelet szüleménye, mert jelenleg is vannak kezdetleges emberfajok, melyek ezen majomemberekhez hasonlítanak. Ilyenek pl. a Ceylon-szigetén lakó veddák, a kik jelekkel, arcjátékkal (grimace) és torokhangokkal értehetik meg egymást – ez a beszéd semmiképen sem hasonlít a tagolt, érthető beszédhez.

Darwin idézvén Cook kapitány hasonlatát a Fuegian nép beszéde és egy ember torokmosása (gargarizálás) között, azt mondja bizonyára egy angol sem mossa torkát oly rekedt, tiktakkozó hangokban, mint a milyenekben ezek a vademberek beszélnek, sokkal nagyobb a különbség egy ily vadember s a műveit ember között, mint a minden a különbség a vadállat és a házi állat között.

A nem egészen emberi állatok és rokonaik között a lelki hasonlatosság nagyobb volt, mint a különbözőség, ezért a külvilág hatása reájuk csaknem egyforma volt.

Ez a külvilág tele mozgással, sóhajjal, hanggal, ez volt érzelmeik keltője és ezen érzelmek között a félelem volt a leg-hatalmasabb és leggyakoribb érzelem.

A láthatatlan minden csodálatos, titokzatos, a láthatatlantól önkénytelen is félünk, mert nem ismerjük, viszont ha félünk, akkor láthatatlan, titokzatos dolgokat, erőket tételezünk fel, pl. a sötétből.

A láthatatlanban, a sötétből félünk, gonoszat, ellenséget tételezünk fel. A láthatatlantól való félelem gyengeségünk, alárendeltségünk, függőségünk érzetével van összekötve. Ezek az érzelmek a vallásnak, a vallásos szertartásoknak nyersanyagát, forrását képezik.

A félelem az önenntartási ösztönből ered, ez állati vonás, ez a vallásnak ősforrása, melyből az kiindul, de a félelem magában véve még nem vallás, a vallás sajátságává akkor lesz, a midőn az ember agyrendszere (a következő fejlődési szakban) annyira kifejlődött, hogy képzelni is tud, midőn azután a természeti erőket képzelet útján személyesíti, emberiesíti és félelmétől indítatva egyrészt ezen képzelt hatalmakat kiengeszteni, azok hatását ellensúlyozni igyekszik, ezen törekvése *a varázslásban* és szellemesítésben nyilvánul, ezen képzelt hatalmakhoz fordul oltalomért, segélyért, ezen törekvésének eredménye a *vallás*.

Az első műveltségi fokról az ú. n. állatember korszakából (animalismus), hol még a képzelet szerepet nem játszik, csupán a tiszta közvetlen érzéklet és a hol a nagy félelem bénítja meg az emberiséget, áttérünk az ú. n. természetiség (naturalismus) korszakába, a hol a képzelet már kezdi szárnyait bontogatni, de annyira még nem fejlődött, hogy a természeti erőt személyesítse.

De mielőtt áttérnénk a naturalismus korszakára, még az állatembernek egy nagy fogyatkozását kell felelőtenünk és pedig a beszéd hiányát, ez lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a képzeleti szellemi munka ki nem fejlődhetett. Hogy egyebet ne mondunk, beszéd útján válnak köztudattá az álombeli képek és események, melyeknek nagy részük van a képzeleti munka kialakulásában. Tudva van, hogy az álombeli képek, mihelyt valaki felébred, mily hamar elhomályosulnak, érthető tehát az, hogy nyelvbeli közlés nélkül, mily hamar vesznek ki azok az azokat átlők tudatából, de szóbeli kifejezések útján lassanként és részletenként értelmünk sajátjaivá lesznek.

Természeti állapot (Naturalismus.)

Ez alatt értjük azt a kort, midőn az ember minden csupán mint természetet, mint érzékletri külvilágot tekint, így önmagát is. Azt az állapotot, midőn az ember még nem

ismeri a testet, mint a lélek lakóhelyét, midőn még nem tudja mi az élő és mi az élettelen, mi az akaratos s az akaratlan, mi a természetes és mi a természetfeletti, mikor az embernek még nincs képzelete a túlvilágról, mennyiről, pokolról, midőn még nem tekinti élő lények a tárgyat csak azért, hogy szellem legyen.

Itt még az ember nem jut teljes öntudatra, nem jut énjének, szellemének tudatára, már sejt valamit, már kezdi pedzeni, hogy kell valami hatalomnak vagy hatalmának lenni, a melyek az egyes jelenségeket előidézik, de még nem személyesít ezeket a hatalmakat, a képzelete kezd ébredezni, de még nem oly erős, hogy képes legyen hozzá hasonló egyéniségeket teremteni. Egyszóval a mi a fő, az ember e korban még nem ébred saját egyéniségére, énjére, saját személyiségére s ép ezért a világ egyéb dolgaiban sem lát személyiségeket, isteneket; önmagát, saját énjét, szellemét még nem képes kivéteni más tárgyakra. Ezért nevezzük e korszakot természetesség korszakának, az ember, állatok módjára, az egész világot, önmagát is, mint objectivumot és nem mint subjectivumot szemléli.

Az ember e korszakban áll legközelebb a természethez, ebben a korban a legnagyobb a szeretete a növények és állatok iránt, melyekkel még nem helyezkedik szembe, azokat hozzá hasonló lényeknek tekinti. Ezen primitiv korból származik a nagy szeretet az állatok iránt, mely mint ős gyermeki vonás, gyermeki rajongás megmarad az emberi-ségnél mindvégig s a következő korszak istenéi nagyobbára állati formát öltének vagy vegyest emberi s állati formát egy testben, jeléül az ember s állat egykor nagy összefüggésének, a korszakban ember s állat találkozásának.

De bizonyos tekintetben ez a korszak mégis különbözik már a megelőzőtől, az animalismus korszakától, a mennyiben a képzelet már kezd ébredezni, miként fent már jeleztük, kezd már mozogni s az ember a külvilág eseményeit szemlélvén, eltérőleg az állattól, bizonyos hatalmakat sejt, fél vagy

tisztel, mely hatalmak vagy erők a jelenségek mögött rejtőznek, nem jövén még saját személyiségekének, énjjének tudatára, nem ruházza arra vagy azokra azt, de egy bizonytalan határozatlan, félleg-meddig objectiv tárgyilagos és nem subjectiv, nem személyes formában imádjá, féli azokat.

Risley megtudni óhajtván, hogy mit hisznek a jungle lakói Chota, Nagpur tartományokban, arra az eredményre jutott, hogy a mitől azok félnek, az bizonytalan valami és a mit kiengeszteni óhajtanak, az egyáltalában nem egy személyiség, hanem az egy vagy több hatalom, mint az ő kezdetleges vallásuk tárgya. Ezen hatalmak inkább gonosz, mint jóindulatúak, de egyáltalában határozatlanok. Ezen hatalmak az őserdő zúgásában, a sziklák rombolásában, a patak erejében, falombok suttogásában, a tigris ugrásában, a kígyó mérgeiben, a jungle okozta lázban, cholerában, himlőben, marhavészben stb. jelentkeznek.

Chota és Nagpurban szentelt ligeteket találunk, mint az imádott hatalmak szent helyeit, a melyekben semmiféle jelkép vagy bálvány nincs, tehát külsőleg, formailag nem imádják azokat.

E hatalmak nincsenek egyéni tulajdonságokkal felruházva, a vallás itt személytelen, ez a vallás legrégebbi formája, ezt nevezzük naturalismusnak, az ember a természetet imádjá mint természetet és nem mint embert.

A melanezoknál is feltaláljuk ezen szentelt ligeteket, úgy ott, mint az indusoknál ezen ligetek neve az «ördögök tömege», de az ő nyelvezetük s eszmekörük szerint az ördögök testetlen vér- és alaknélküli hatalmakat jelentenek, nem pedig személyes tulajdonságokkal felruházott lényeket.

Ezen korszak embereinek társulása, vadászok egyesülése volt, kik az erdei vagy mezei vad elejtése céljából egyesültek, ezeknek még nem volt nyelvezetük, de vallásuk sem volt. A természetesség korszakának ezen embercsoportjai idővel az érzelem, a csodálkozás kifejezésére, jeladásokra az arcjáték mellett bizonyos hangokat hallattak, ezekből formálódott lassanként a beszéd. Az első arcjátékok, az első

hangok többnyire az önfentartás és a szaporodásra vonatkoztak.

Idővel több vadászcsalád összeállt nemzetseggyé, majd törzszsé, még mindig Isten nélkül, a melyre szükségük nem volt, mert önmaguk segítettek magukon.

Midőn már nagyobb számban éltek együtt az emberek és belátták, hogy erős, okos vezetőkre mily nagy szükség van, akkor alakult ki a vezetők tisztelete, a törzsfők iránti hálaérzet, ragaszkodás s alázatosság. Ekkor kezdték az emberi viszonylatokat átültetni a természeti jelenségekre, ekkor kezdődött a nap, a hold, felhők, folyók, erdők, állatok tisztelete. Istenekről azonban még nem volt szó, mert az ember az éniségét még nem vetítette ki egészen a külvilágra. Imádta az egész természetet, imádta, mint jótevőjét, imádta, mint veszedelmét, imádta, mint tüneményt, mint hatalmat, de még nem mint személyiséget, nem mint saját énje képmását. Önmagát is imádta, mint objectumot, mint kültermőszetet. Imádta s szerette a növényeket s kivált állatokat, mert azok igen közel álltak hozzá, önmagához hasonló tárgyaknak nézte azokat, önmagával egyenrangú pajtásoknak, lényeknek. Soha az ember a természethez nem állt oly közel, mint ezen korban, legősibb gyermekkorában, soha többé oly nagy szeretet az állat s növényvilág iránt nem volt benne kifejlődve, mint ép ezen kezdetleges korban, ahol még az ember, mint olyan, mint önálló egyéniség, mint külön, szellemmel bíró akaratos lény nem létezett, de nem voltak más, hasonló lények sem, nem voltak szellemek, istenek, a világ csupán természet volt, minden individualitás nélkül, ez volt az igazi, az ős naivitás, a szelidség, a romlatlanság korszaka, hol az embernek a külvilággal való harmóniáját nem zavarta meg az egyéniség kialakultából folyó nagy boldogtalanság, rettegés, félelem, bosszúvágy, irigység, elégedetlenség, nagyravágyás, igaztalanságérzet, uralomvágy, becsvágy, telhetetlenség, kíváncsiság, kielégíthetetlen tudásszomj, hiúság, feltünési vágy, kegyetlenség stb.

Az ember e korszakban még teljesen ismeretlen lévén a körülötte levő jelenségekkel, azok mibenlétét összehasonlítás útján igyekezett meghatározni, ha látott egy égi türeményt, keresett emlékezetében egy formát, mely ahhoz hasonlított és a hasonlóságot azonossággá minősítette, ez különben általános szokás a fejletlenebb embernél. A kezdetleges ember valósággal gyártotta a hasonlatosságokat. A hasonlatosságok felállítása megnyugtatta a kezdetleges ember tudásvágyát.

A legkezdetlegesebb korban a jelenségeket tárgyakhoz, majd állatokhoz s csupán a következő korban (szellemesítés korában) hasonlították az emberhez.

A villámot pl. bunkóhoz, kalapácshoz, lándzsához, nyílhoz, állati szarvhöz hasonlították, illetve azonosították, azt nézvén, hogy az fénymű bunkó vagy tüzes lándzsa stb. Később gyorsan futó, úszó állathoz találták hasonlónak, így az égi esővízben úszó halnak, gyíknak vagy kígyónak gondolták, mely ordít s tüzet okád, csupán jóval későbbi korszakban vélték embernek, a ki villámbunkóit szórja.

A csillagokat fénymű drágaköveknek, majd az emberek táncoló lelkeinek képzelték.

A napot eleinte kődarabnak, tüzes korongnak, arany- tojásnak, szalonna- vagy sajtdarabnak, az ég tüzes szívénak, majd sárkánynak, oroszlánnak nézték a naturalismus korszakának emberei s csupán jóval később, az animismus fénykorában képzelték embernek, a ki áldást osztó fénynel s meleggel a világot elárasztja.

A személyi öntudatlanság e korszakából történt a továbbfejlődés a személyi öntudat, a szellemesítés korszakába, a subjectiv s az objectiv, az alanyi és a tárgyi szétválasztásába. Persze az átmenet nem történt gyorsan, közbe-közbe voltak visszaesések is, voltak időszakok, midőn az ember ismét visszaesett az éniségnélküli őstermészeti felfogásba, a naïv gyermeksgé és öneleadt egybeolvadás korszakába.

A természetiség korába esik a vallásnak megszületése, annak kezdetleges formájában, a személyes Isten nélküli

vallásban, a *varázslásban*, mert a varázslás eredetileg csakis természeti erőket és nem szellemeket, nem személyes istenségeket tételez fel. A varázslás által a természeti, személytelen hatalmakat igyekszik az ősember, az öntudatra, saját szellemiségrére egészen még ki nem fejlődött ember meg-hódítani, képzelet útján akarata alá igázni.

A VARÁZSLÁS, MINT A VALLÁS ELSŐ ALAPELEME.

Az állati állapot leírásánál vázoltuk, hogy az állatnak csak reflektorikus, önkénytelen, gépies agyműködése van, míg az embernek már kierőszakoló, akaratos, önkényes képessége is van. Az állatból emberré való átalakulásnak a kierőszakoló, önkényes magatartásnak első eredménye a vallásnak első formája vagy alapeleme a *varázslás*. A naturalizmus korában találjuk a varázslás csíráit, itt veszi az kezdetét.

A varázslás már az állaténál nagyobb agyfejlettséget, már nagyobbsszerű akaraterőt, ügyességet, értelmet, képzeletet tételez fel, az öntudatra ébredésnek, a világgal való szembehelyezkedésnek kezdetét jelenti. A varázslás főleg a képzeletre van alapítva. Míg az állat nem tud képzelní, az ember már e korban képzel, de képzelete még; nem oly nagy, hogy személyes jellegű hatalmakat, szellemeket képzeljen, de hatalmat már képzel, hatalmakat, melyek a természet mögött rejtőznek; hogy ezen természeti hatalmakat legyőzze, hogy úrrá legyen felettük, hogy nyomorult életét megvédje, önfentartási ösztönből hajtva, varázsol. A önfentartási ösztön volt s lesz mindig rugója, táplálója a szellemi fejlődésnek, persze az alap maga a világanyag hülösi törvénye, e nélkül állatból sohsem fejlődött volna ember, az alap az agyképesség kialakulása, növekedése, de a rugót, a tápláléket a fejlődés továbbvitelére és siettetésére minden az önfentartási ösztön, mint a vegetativ élet leghatalmasabb ösztöne adta s adja. A saját önfentartásáért varázsol az

ember, fordult a természet hatalmához, később a szellemekhez, mint istenekhez; ezen ösztöntől hajtva varázsolt, áldozott és imádkozott, majd végül ezen ösztöntől hajtva kezdte fékezni önmaga s embertársai akaratát s folytatja ezen törekvését, hogy a társadalmi együttlétet s az ezen alapuló nemes, fenkolt altroistikus világrendet felépítse.

Sok-sok évezred múlt el azalatt, hogy az állatember annyira fejlődhetett, hogy megindulhatott a varázslás, már nagy gyakorlatra volt szüksége az embernek, hogy az ember azon magasabb elméleti összetételeket elsajátítsa, melyeken a képzelet alapszik, a mely elméleti összetételeknél már bizonyos tekintetben az embernek magát a külvilágtól önállósítani kellett, midőn már el kellett hárítania a kívülről reá ható érzéki benyomásokat.

A varázslást nevezhetjük bátran a vallás legalacsonyabb fokának, a vallás az ember kierőszakoló magatartását jelenti, a mely a legalsóbb emberi lénynél, mint varázslás (magismus), majd mint szellemesítés (animismus), végül mint társulás (socialismus) mutatkozik.

A vallás egész fejlődése ezen három elemet mutatja fel. A kezdetleges korban, bálványok hite, már mind a három elem fellelhető, a varázslás itt, mint a vallás leghatalmasabb eleme mutatkozik, a szellemesítés gyöngébben mint a sokisten-imádás korában, a társulati érzéknek pedig csak csiráit találjuk. A második korban már a szellemesítés egyenrangú a varázslással s kezd már kibontakozni a társulati érzék is. A harmadik korban, az egyistenimádás korában, a szellemesítés már túlnyomó fölényt gyakorol a varázslás felett, a társulati érzék már nagyon kifejlődött, míg a negyedik korban, az emberszeretet korában, a társulati érzék már teljesen betölti a vallás területét, ez képezi tulajdonkép a vallást s az előbbi kettőnek csupán elhalványult formáira akadunk.

Hogy a varázslás megelőzte a szellemesést, ennek egyszerű magyarázata, hogy a varázslás sokkal egyszerűbb, elemibb ágybéli képességet tételez fel, mint a szellemesítés, mert a varázslás a dolgok rendeltetésére vonatkozik, míg a

szellemesítés a dolgok mibenlétére; az ősember elemi eszével elébb gondolt arra, hogy miképen használja fel a természet erőit s csak jóval később arra, hogy ezen erők mily természetűek. Tylor «a primitive culture» című munkájában szintén azt állítja, hogy a varázslás megelőzte a szellemesítés korszakát.

A műveltség legalsó fokán álló népeknél, így Közép-Ausztrália benszülötteinél a szellemesítésnek csupán kezdetét, elemeit találjuk, míg a varázslás ugyané népeknél igen ki van fejlődve. Délkelet-Ausztráliában is alig találjuk a szellemesítés nyomait, de Közép-Ausztráliában épen nem.

Frazer mondja a «Fournighly Revue» 1905. évben megjelent egyik füzetében a «The Beginnings of Religion» című cikkében: «Among the aborigines of Australia the rudest savages, as to whom we posses accurate information, magic is universally practised, whereas religion in the sense of a propitiation or conciliation of the higher powers seems to be nearly unknown. Eoughly speaking all men in Australia are magicians, but not one is a priest, everybody fancies, he can influence his fellows or the course of nature by sympathetic magic, but nobody dreams of propitiating gods by prayer and sacrifice.»

És így van ez tudomásunk szerint az összes kezdetleges népeknél, nem is lehet az máskép, az ember midőn az állati életből kifejlik, az intelligentiája sokkal gyengébb, mintsem hogy azonnal el tudna képzelní egy személyes hatalmat, a mely a természeti tünmény irányítója, de az én-je kezd felébredni, a képzelete kezd mozogni és a természeti tünményekkel való teljes járatlanságában saját akaratát reá igyekszik erőszakolni a kültermészetre. Csak jóval később lehet intelligentiája oly erős, képzelete oly nagy, hogy személyes hatalmakat tudjon elképzelni a természeti tünmények oka gyanánt, akkor azután áldozattal, imádsággal fordul hozzájuk. Tehát az intelligentia fejlődése, illetve a képzelet kialakulása az oka annak, hogy a varázslásról idővel az imádságra tér át az ember s nem az a körülmény,

hogy belátja, miszerint a varázslás eredménytelen volt, mert hiszen akkor az imádsággal is már rég felhagyott volna. De ha egyszer fel fog vele hagyni, akkor sem azért fog felhagyni, mert céltalannak, eredménytelennek találja azt, mert épen ebben különbözik az ember az állattól, hogy nem tisztán reflektorikus az agyműködése és lelki rugója nem csupán az eredmény vagy eredménytelenség; mondjuk, ha fel fog hagyni az imádassál, akkor is azért fogja tenni, mert intelligentiájának növekvése, képzeletének szárnyalása egy magasabb régióba fogja ragadni, az egyéni személyes kultusból a tömegkultusba, imádatának tárgya többé nem az ember lesz, de az emberiség. Felfogása nem anyagi, de teljesen szellemi lesz.

De tértünk vissza Frazerhez. Frazer a «Golden Bough»-ban bizonyítani igyekszik, hogy miért keletkezett előbb a varázslás, aztán a szellemesítés, mert – mondja – sokkal egyszerűbb az első az utóbbinál. A varázslás – mondja Frazer – nem egyéb, mint az érzelem legegyszerűbb és legelembb munkalanaE, t. i. a hasonlatosság vagy határoltság útján való eszme társulásnak téves alkalmazása, míg a szellemesítés emberfeletti személyes, öntudatos-lények működését tételezi fel, melyek a természet titkos fátyola mögé rejtoznek. Világos – mondja Frazer – hogy egy személyes tényező beállítása magasabb lelki folyamat, mint rokoneszméknek egyszerű szembeállítása. Az állatok is társítják az olyan dolgok eszméit, melyek egymáshoz hasonlítanak s a melyeket a tapasztalatuk közelfekvőknek ismer, de ki tulajdonít az állatoknak abbeli felfogást, hogy a természeti tüneményeket egy csomó láthatatlan állat végzi, vagy hogy azokat egy rettenetes nagy és hatalmas állat igazítja a színpalak mögött.

Frazernek ez a gondolatmenete nem fedi teljesen az igazságot, mert ha a varázslás csupán eszmetársuláson alapulna, akkor az állat is képes lenne varázsolni, de a varázsláshoz, miként azt egyszer már kimutattuk, több kell, mint egyszerű eszmetársulás, oda képzelet is kell (ha nem is

személyes erők, természetmögötti személyes erők képzelete). A varázslás általánosítást, elvonást, képzeletet és egyéb elmetevékenységet tételez fel, melyeket az állatnál hiába keresünk.

Az állat és ember közti különbséget – épen a varázslásnál – példákkal fogjuk bizonyítani.

Az állat megfigyelheti a színbeli hasonlatosságot a sárgarépa és a sárgaság között, vagy egy kabátnak és az ő gazdájának a képe egymást felidézhetik az ő lelkében, de hogy ő épügy viselkedjék egy kabáttal szemben, mint a hogy szokott urával szemben viselkedni és hogy ő a sárgarépát azért egye, hogy az a sárgaságot gyógyítsa, ehhez több kell, mint egyszerű eszmetársulás, ép ezért erre az állat képtelen, ehhez már magasabb generalizáló és képzeleti tevékenység kell, a mi csupán az emberben fejlődött ki.

Ehhez már az a felfogás kell, hogy bármely sérelem esett a kabáton, azt a gazdája fogja szenvedni, aki a kabátot hordja (határoltsági varázslás) és hogy a sárgarépa evés meg fogja gyógyítani a sárgalázt (hasonszervi varázslás). Az eszméknek ilyeszerű felfogása teszi lehetővé a varázslást az embernél.

Egy további példa: a kutya megharapja a botot, melyel ülik, ő tényleg azt teszi a bottal, a mit szeretne tenni az emberrel, aki őt a bottal üti; de a botra támadván, eszébe sem jut neki azt gondolni, hogy ezáltal ő most annak gazdáját harapja meg, holott az ember által üzött varázslásnál ez a gondolat jut kivitelre.

A varázslati szokásoknál az eszmetársuláson kívül egy képzeleti tény járul hozzá, képzelése annak, hogy az a hatalom vagy az az érzés, a mit egy személy bírt vagy bír, minden tárgyakra kiterjed, a melyekkel amaz összefüggésben volt vagy van s így az utóbbiak által is ama személy hatalmát el lehet nyerni, vagy az utóbbiakra való hatással az illető személyre kedvezően vagy kedvezőtlenül lehet hatni. Ez több, mint egyszerű eszmetársulás, erre már az állat nem képes, ezért a varázslás már csak embernél fordul elő.

A varázslás a szellemesítéstől függetlenül támadt, tehát vele nem közös eredetű, a varázslás megelőzte a szellemesítést. A gyermek kíváncsisága először a tárgyak rendeltetésére és nem mikéntjére irányul, mi célra szolgál ez vagy amaz, mire való ez meg amaz, kérdei a gyermek, – nem pedig azt, hogy van ez vagy az csinálva, miből áll az, mi az eredete, milyen a természete, mi a nyitja stb. A gyermek kíváncsi tudni, mire valók a tárgyak és kivált mit tehet ő azokkal, mielőtt azok eredetére vagy lényegükre gondolna. A gyermeknek ezen élénk érdeklődése az eredmények, a sikerek elérése, megalkotása iránt, – a gyermeknek a dolgok gyakorlati oldalára irányított kíváncsisága – teljesen független és távol áll a hatalom bármely elvont fogalmától. A gyermek lelkivilága azonos az ősnépekével. Ebből következik, hogy az emberiségnél eleinte a varázslás s csak jóval később fejlődhetett ki a szellemesítés. A varázslás eredeti formája sem szellemekkel, sem istenekkel nincs összekötetésben, csupán a természettel.

Az ember eleinte az iránt érdeklődött, mikép képes felhasználni, saját céljaira fordítani a körülötte levő természetet, azon iparkodott, miképen tudja a természet káros hatását kivédeni, azokból magát oltalmazni – nem érdeklődött pedig az iránt, hogy mi a külső eseményeknek s jeleniségeknek végoka, indító ereje, alapja.

De mégegyszer visszatérünk Frazerhez. Frazer fentemlített jeles munkájában azt állítja, hogy a varázslat és a szellemesítés közt genetikus viszony van; hogy t. i. a varázslás eredménytelensége vezetett a szellemesítésre, az ember belátta, hogy a természetet uralni nem tudja, belátva, hogy azt a maga céljaira fordítani nem tudja, hogy nem tud esőt csinálni, a mikor akar stb., arra a gondolatra jött (t. i. a fejlettebb része), hogy ez esetben kell hogy hozzá hasonló, de nálánál sokkal hatalmasabb lények legyenek, kik a természet mögött rejtőzve, azt kormányozzák, mint szellemek, istenek. Ezekhez kell áldozás vagy imádság útján fordulni, hogy eső legyen, hogy termés legyen, hogy bő vadászszák-

mány legyen, hogy meggyógyuljunk, hogy gyerekeket kap-junk stb. Erre nézve két megjegyzésünk van, egyrészt már fentebb kiumutattuk, hogy ép az állattól való különbözőség folytán az ember az eredménytelenségtől nem riad vissza, de másrészt a szellemekben való hitre nem az eredménytelenség miatt tért át az ember, de a saját énjének megismerése, a saját öntudatának, saját személyiségenek felébredése útján, a mit persze előmozdítottak az álomképek, betegség alatti látományok, árnyék, visszhang stb., melyek mint egy külön önálló emberi szellem létezésében való hitre vezették az embert.

Valószínű, hogy a szellemesítésre önmaga jött reá az ember az említett lelki jelenségek folytán.

Valószínű, hogy a legtöbbször önként fejlődött ki a varázslás mellett a szellemek segítségül hívása, de lehet, hogy bizonyos esetekben a varázslat eredménytelensége is segítette az utóbbi kifejlődését.

Valószínű, hogy a varázslás ősibb eredetű, egyszerűbb lelki munka eredménye; természetesebb állapot az ősember számára, mint a szellemek imádása, erre mutat különösen az is, hogy az állatok a varázslás bizonyos fajtáját bizonyos időre meg tudják tanulni, de az imádkozást, az istentisztele-tet nem. De ha meg is előzte a varázslás a szellemesítést, az bizonyos, hogy a mint a szellemesítés korszaka bekövet - kezett, együtt szerepeltek, a szellemesítés nem szorította ki a varázslást, nem olvadtak egybe, de egymást kiegészítették, a varázsló szertartás és áldozás, utóbb varázslás és imádság. Ezeket használta az ember, hogy az isteneket kiengesztelje és az embereket leigázza.

Hogy a varázslás, áldozás és ima ezen későbbi korban együtt szerepelnek, erre nézve egy szép példával szolgálhatunk. Babar félszigeten, ha egy asszony gyermeket óhajt, meghív egy férfit, ki számostagú családnak a feje, mert ennek fontos jelentőséget tulajdonít, hogy oly valaki varázsoljon, a kinek bőven jutott a gyermekáldás. Megkéri ezen férfit, hogy imádkozzék érette Upelerohoz, a nap szelleméhez.

Ekkor veres gyapotból egy babát csinálnak, az asszony ölébe veszi azt, úgy tesz, mintha szoptatná. (Ugyanaz az eset, mint az esővarázslásnál, hol a pocsolya mellett a vadak betakarózva, a békabrekegést utánozzák, mindenkit esetben a hasonló hasonlót szül elve vezeti a vadember.) De a varázslás maga nem elégséges, a vadember áldozatot is mutat be Upulerónak, – a sok gyermek apja, a varázsló, egy madarat vesz elő lábainál fogva, az asszony fejéhez tartja, ezt mondván: «Oh, Upulero, fogadd szívesen e madarat és küldjél egy gyermeket, kérlek szépen ejts le egy gyermeket az ölemben.» Azután kérdezi az asszonyt, vájjon eljött-e a gyermek, mire az azt mondja: «igen, már szoptatom is», azután megölik a madarat és az áldozati tárra teszik (végül a varázsló megeszi).

A legtöbb népnél az áldozatok és imádságok, melyeknek célja az istenektől hatalmat, oltalmat, egészséget, ajándékot, termést stb. kérni, varázslati szertartásokkal kapcsol-vák, melyek hivatvák voltak a kérelmet s az áldozást támogatni, így volt ez a legelső időszakot leszámítva minden időben, egész a mai napig.

A régi Egyiptomban a vallásos szertartás egy imádsággal kezdődött, melyben az istenek népies neveit használták, aztán jött egy esküre való felhívás, itt már az istenek mystikus neveit használták, végül fenyegetődzés, ha a kérelem nem teljesülne, és minden titokzatos varázslati szertartások és áldozás kíséretében.

A fejlődésben a folyamat ez: 1. varázslás, 2. varázslás és áldozás, 3. varázslás és imádság, 4. imádság; az utóbbi egy-magában ritka eset.

A mai kor még nem ért el a negyedik fokozathoz, mert pl. a katholikus vallás sok szertartása nem egyéb, mint varázslás ilyen pl. a mise, a gyónás, feloldás, beszentelés, a kereszttelés, az úrvacsora, mely két utóbbi a protestáns egyházak is átvettek.

De térijünk vissza a varázslásra.

A varázslást több szempont szerint szokás tárgyalni.

A legfontosabb szempontokat tekintetbe véve két főcsoportra osztjuk a varázslást, ezek a határoltsági és a rokonszenvi varázslás.

A határoltsági varázslás.

A világ összes ősnépeinél az a hit volt s van elterjedve, hogy a tárgyak, melyek valamihez vagy valakihez tartoztak, megtartják vonatkozásukat az illetőhöz akkor is, midőn attól már el vannak választva és ha bármi hatás éri az előbb együvé tartozó, de utóbb az egésztől elvált tárgyat, részt vagy tagot, azt az egész is megérzi, megszenvedi az az egész, a melyhez vagy a kihez az elvált tárgy vagy rész eredetileg tartozott. Ez az állatból emberre vedlett embernek egy képzeleti ténye, az állat kisebb intelligenciájánál fogva képtelen ily képzeletre. Ebből a hitből vagy képzeletből származik az a varázslati szokás, hogy a varázsló, ha valamely távol levő egyénre hatni akar, annak egyik testrészét, pl. elhullatott haját, körmét, fogát, stb. igyekszik megszerezni, vagy valamely tárgyat, a mi azon személy ruházatához, lakásához; egyszóval hozzá tartozott.

Így a basuto nép varázslói a szakálból néhány szőrszalat, hajfürtöt, körömrészt, vérceppet az orrból, a mi a földre esett s el nem taposták, használják fel varázsszerül, hogy az illetőre hassanak.

A legtöbb vad ember még a köpését és egyéb testvádékait is gondosan elföldeli, nehogy egy ellensége birtokába jutván, az egy varázsló útján reá gonosz befolyást gyakorlathasson. Sőt még a lábnyom is a testhez hozzátartozónak gondoltatik, ezért sok népnél dívik az a szokás, hogy lábuk nyomát lehetőleg felismerhetlenné teszik, nehogy az ellen-ség varázslója azt átszurkálhassa, mert ez esetben az, a kié a lábnyom, beteg lesz, esetleg meg is hal.

Patagónia lakói a lehulló vagy levágott hajukat, körmüket, fogaiat elégetik, nehogy azok valamely varázsló kezébe kerüljenek s az őket megrontsa.

Számos népnél ez a határoltsági varázslás még az illető

képmására is kiterjed, a gyűlött ellenfélről készült képet vagy szobrot a varázsló elégeti, s akkor az meg fog halni, vagy egyes részeit levágja s az illető azt a testrészt el fogja veszíteni.

Ha a vadember azt akarja, hogy az ellensége beteg legyen, karját vagy lábat elveszítse, vagy azok megbetegedjenek, elmegy a varázslóhoz, visz magával kis emberi figurát, a varázsló levágja annak kezét vagy lábat vagy fejét s akkor az illető ember beteg lesz vagy meghal; ha azt akarja, hogy újra meggyógyuljon az illető, a figurát a varázsló összegyűjti.

Ha a varázsló valakinek képmását mérges növénnyel vagy kígyóval megérinti, az illetőt ott, azon a helyen fogja a kígyó megmarni vagy mérges növény megsebezni. Ez már a hasonszervi varázslásba is volna sorolható. Ez a varázslási fajta a középkorban Európában is nagyon dívott, pl. a 11-ik században a zsidók Eberhard püspök viasz képmását készítették, megvesztegették egy papot, hogy azt keresztelje meg, és szombati napon tüzet raktak alája, a viaszkép közepén kettészakadt, a püspök nagy beteg lett és meghalt, stb.

De nemcsak az ember testrészei, de a ruházata, a holmija, a, mi vele van, az is tárgyat képezi a varázslatnak, arról is varázsol a vad nép varázslója, arra, a ki hordta. Erre nézve érdekes szokásokat találunk a vadaknai. Pl. a muskaki indiánoknál ily csodálatos hatalom jut osztályrészül a hajszalagnak, ha egy nőnek hajszalagját valaki megszerzi, az az ő rabszolgája lesz, ha e nő hajszalagját elpusztítja, a nő is elpusztul, a ki azt hordta; a nézetük szerint a hajszalag telítve van azon nő lelkével, ki azt hordta s ha a haj szalag elpusztul, az azt hordó lelkének is pusztulnia kell. Egy muskaki indián-nő képes azt a férfit elhagyni, a kit szeret s ahhoz szegődni szerelmével, a kit gyűlöl, ha utóbbi a hajszalagját magának megszerezte. És egy férfi képes otthagyni, elfelejteni örökre szeretett feleségét s gyermekeit, és akár egy csúf vén boszorkányhoz szegődni, ha utóbbi a hajszalagjával ajkait érintette.

A Tahiti szigetek királyai, Ellis szerint, övükben veres tollakat hordtak, mely tollak előbb az istene képét ékesítették, e tollak őket az istenekhez hasonlóvá tették, meg óvták minden veszélytől s biztosították nekik a nép tiszteletét. Az említett varázslási hit a civilizált népeknél is fentartotta magát egész a mai napig, erre néhány példát idézünk.

Hartland elmondja, hogy Anglia némely részében még ma is dívik az a szokás, hogy az a lány, kit elhagy a legénye, igyekszik egy részt a legény hajából megszerezni, ezt aztán megfözi azon hitben, hogy míg a haj fől a fazékban, a legénynek nincs nyugta. Németország s Erdély némely részében ha valaki meghal s a családja vagy hozzáartozónál annak még életében elvált foga vagy levágott haja van, ezeket a földbe, fa alá ássák vagy elégetik, nehogy az elhalt szelleme megjelenjen s őket nyugtalanítsa.

Sok német és dán vidéken ma is az a hit, hogy a halott ruháját ha valaki hordja, az is el fog pusztulni és pedig oly mértékben, a milyenben a halott teste a sírban elporlik. Ide tartozik az a hit is, mely a szláv népeknél van elterjedve, hogy az ember a kelését érintés útján a holttestre átültetheti, s akkor a holttest elmállásával az én kelésem is elmúlik, viszont ha ruhámnak csak egy szála is a halotti lepel alá jut, csakhamar a halottat követnem kell a halálba. Evvel függ össze az a keresztyén vagy mohamedán hit, hogy elhalt nagy emberek, így próféták szörszálai, köpései, ruhadarabai, az eszköz a mihez értek, a mit használtak (pl. a Jézus keresztről darabjai) csodás varázserővel bírnak.

A vad emberektől eredő ezen gondolkozás azonos avval, a mit a hasonszenvi varázslásnál fogunk találni, hogy az okozatról ép úgy következtetnek az okra, mint az okról az okozatra; ők itt abból indulnak ki, hogy az egész betegségevel vagy pusztulásával a rész is beteg, illetve elpusztul, tehát vissza is következtetnek, hogy ha a rész beteg vagy elpusztul, az egész is, mihez a rész tartozik vagy tartozott, beteg lesz, illetve elpusztul. ők tapasztalták, hogy ha az ember beteg, beteg a lába, a keze is, testének minden része,

ha az ember elhal, elpusztul a haja, a körme, a vére is, tehát azt visszakövetkeztetve azt mondják, ha elpusztítom a haját vagy körmét, vérét, sőt még köpését is, legyen bár az tőle különválva, el fog pusztulni az egész test, a mihez ezen részek tartoztak. Evvel kapcsolatos az a képzelet is, hogy a testnek bármely része az illető egész test jellemvonásait, szellemi tulajdonságait, természetét is önmagában bírja, ha tehát azt a bizonyos részt birtokba veszem, vagy elfogyasztom, az illető testnek vagy személynek jellemét, lelkületét, természetét magaméva teszem.

Ebből a hitból következik, hogy a vademberek hatalmas állatok testrészeit magukon hordják vagy megeszik, hogy annak erejét; bátorságát elsajátítsák. Így megeszik az oroszlán vagy a medve szívét, hogy annak bátorságát sajátítsák el, megeszik a sas szemét, hogy annak éles látását nyerjék el. A rézbőrű indiánok a medve körmét, az afrikai négerek az oroszlán körmeit hordják övükön, mondja Casalis, hogy azok erejét elsajátítsák. A megszületett kis néger fiúra reákötik a keselyű lábat, hogy annak gyorsaságával meneküljön a rossz sorstól.

A Paraguay-ban lakó abiponok nem esznek csirkét, tojást, halat, birkahúst, mert félnek, hogy azok gyávaságát veszik magukra; de eszik a jaguár, a bölény és egyéb bátor állat húsát, hogy ezeknek erejét és bátorságát örököljék. A leölt bátor ellenség szemeit s nyelvét oda adják gyermeiknek, hogy azok annak természetét örököljék.

Ausztrália bennszülöttei azt vélik, hogy az emberi zsiradék az emberi sajáságok székhelye, azért az elhalt vagy megölt bátor és ügyes harcos zsiradékát megeszik és harci szerszámaikat avval kenyík be, hogy ők bátrak lehessenek és hogy harci szerszámajk jól találjanak.

Ezt a felfogást tulajdonkép *erőátvitelnek* kell tekintenünk, a kezdetleges emberek életmódjukat és szerencséjüket ezen erőátvitelre alapítják. Az életerőnek ily módon való átvitelében, illetve fentartásában rejlik az ő vallásuk. A *vallás alapja* tehát tulajonképen *életfentartás* és ez az alap-

tulajdonság megmarad mindvégig, csak más és más formában, ezért vallás nélkül sem egyes ember, sem emberi társulatok soha meg nem élhettek s soha a nélkül önmagukat fentartani nem fogják. Az a nép vagy társadalom, mely vallását elveszti s újat nem alkot magának, életerejében támadtatik meg, gyöngé, beteg, boldogtalan lesz, végül feloszlik.

Az erőátvitelnek legközvetlenebb formája, midőn az ember embertársától kölcsönöz erőt. Az emberevés ily módon a legkezdetlegesebb korban vallási szokás, illetve vallási kötelesség gyanánt tűnik fel. Az apák lelkét veszi át az, aki apjának szívét vagy veséjét eszi meg, az agyonvert ellen-ség bátor-ságát veszi át az, aki annak vérét vagy agyvelejét iszsza. Elő példái ennek a fejvadászok Borneo-szigetén. *Had-don* beszéli ezekről, aki az ellenség fejét megkeríti, ez által életerővel gazdagítja a hazát és a saját törzsét, a fiatal harcos az ellenség fejét menyasszonyának ajándékozza, mint nászajándékot, hogy ez által a nő erős legyen s erős fiakat szüljön neki. A levágott fejeket a házuk verandáján tartják, felakasztva ki minél több fejet akaszt fel, erősebb lesz. És ha már friss fejeket nem hozhatnak a fejvadászok a szomszéd falvakból, akkor lehetőleg az azokban felaggatva található száradt fejeket hozzák el.

A hol a műveltség, illetve társulati érzék (socialismus) annyira haladt, hogy az emberek nem embertársaiktól kölcsönzik az erőket, ott az állatoktól vagy növényektől veszik.

A dán paraszt újszülöttjét rozsmagokkal, a maláj paraszt rizsszel szórja tele, hogy életerőt kölcsönözzön az újszülöttnek. Németországban a középkorban a násznagyok zöld gályákkal verdesték a völégényt, hogy nemzőképes legyen. A májusi fa, a karácsonyfa mind az erőátvitel, az élet átvitel gondolatának eredménye. A karácsonyfát az újszülött Jézuska jászola mellé állítják, hogy a fa adjon erőt az újszülöttnek. A pogány poroszok a szent életfához kötötték a foglyok belét s élve körülkergették azokat, hogy még élve saját belüket arra reátekerjék azon hitben, hogy így ezen élő emberek életereje átültettetik a szent életfába,

a melynek galyai magukhozvételével viszont ők biztosítják maguknak a hosszú életet s egészséget. A kezdetleges emberek sok növénynek tulajdonítanak varázshatalmat és ez a hit egész a legújabb időkig fennmaradt, ebből éltek a kuruzslók és boszorkányok (boszorkánykonyha).

A növények őszkor elhalása és tavaszkor való újjászületése ébresztette fel bizonyára először az emberben az emberi élet újjászületésének eszméjét. Ha a növény teheti ezt, miért ne tehetné az állat, az ember is?

A perzsa Bundehez 27-dik fejezetében szó van ajianna nevű fajaedvéről, melyből a feltámadásnál a halhatatlanság készül. Ez a hanna fannedv különben a perzsák életében mint életerőt adó nedv nagy szerepet játszott, ez óta meg őket minden bajtól, ez vezette őket győzelemre, a kocsi-versenyző evvel kente be kocsijának kerekeit, hogy győzzön, a harcos evvel kente be íjját, kardját, pajzsát, a hanna óta meg őket a mérges kígyó csípésétől, a tolvajtól, táncoló leánytól stb., a lánynak férjet hozott, sőt a haláltól is ez mentette meg őket.

A határoltsági varázslás az összetartozóság érzetének tágabb körére is kiterjed, a pars pro toto (a rész az egész helyett) elv nemcsak egy ugyanazon személy testére és ruházatára áll, de áll az egy személyhez közelállókra, csalátagokra, rokonokra, falubeliekre stb. is, az egyik magatartása elháríthatja a bajt a másiktól vagy a többiből, vagy bajt hozhat a többire, pl. egy Dyak-földi (Borneo) ember ha vaddisznó vadászatra megy, az otthon maradt család tagjai nem érintik a vizet vagy olajat, nehogy a vadászó családtag ujjai közül kicsúszszék a vad.

Ha Borneo-sziget benszülöttei háborúba mennek, az otthon maradtak tüzeiket gyújtanak, nehogy a harcolók fázzanak. Míg a férj vadászik, felesége vagy nővére otthon éjjel-nappal kardot hord, nappal nem alszik és reggel két óra előtt nem fekszik le, nehogy a férje (ugyanezt cselekedve) meg legyen lépetve az ellenség vagy vadállat hirtelen támadásától.

A családban az apa és a terhes anya közt is ily hozzá-tartozásági viszony van, a mi varázslási szokásokra ad alkalmat, az apának ugyanoly elővigyázati életet kell folytatni, mint a terhes feleségének a terhesség vége felé az apa is ágyba fekszik és diétát tart. Ezen szokás nemcsak Borneo-ban, de Kelet-Indiában és Dél-Afrikában is el van terjedve. Ezen szokás «couvade» (férfi gyerekágy) francia név alatt ösmeretes.

A Dyak-földi nejének terhessége alatt nem dolgozik éles eszközzel, nem süt el puskát, nem öl le állatot, semminemű erőszakos dolgot nem csinál, nehogy a gyerekben hiba essék. Guiana benlakói nejük terhessége alatt bizonyos ételekről tartózkodnak, nehogy az ártson a születendő gyermeknek.

A hasonszenvi varázslás.

Miként már a varázslás bevezető részében mondottuk, a varázslás az embernek önkényes, reáerőszakoló magatar-tása bizonyos cél elérése szempontjából. Ez a cél az önfentartás pozitív és negatív formában, a pozitív forma az élet-erő biztosítása, az élet megerősítése; ezt láttuk a határoltsági varázslásnál. Az önfentartásnak a második módja a negatív forma, a védelem a kültermészet és az egyéb lények támadásai ellen, ezt a vadember a hasonszenvi varázslás útján igyekszik elérni. A varázslás alapja, hogy oly állapotot vagy állapotokat mutat be, amelyek hasonlók az általa kívánt állapothoz, pl. hogy a szárazság ellen védekezzék, a varázsló bemutatja azon állapotot, mi beáll akkor, ha esik az eső, s azt hiszi, akkor az esőnek be kell következnie, vagyis a vadember az okozatról az okra következtet, ép úgy, mint a határoltsági varázslásnál a részről az egészre következtetett. Persze minden esetben helytelenül, de a vadember kezdetleges észjárásával nem tudja felfogni a különbséget a szerves egész és része közt, hol az egész csak mint olyan, mint a szellemi erő köz-pontja lehet elváltoztatója a rész állapotának és nem for-dítva, ép így itt nem tud különbözetet tenni a hasonszenvi

varázslásnál az ok közt, mely minden az erőt foglalja magában a mi szüli az okozatot, de viszont az okozatban nincs az az erő a mi az okot előidézhetné.

A két téves hitnek egy és ugyanaz az alapja, az emberi szellem ítélt és következtető képességének fejletlensége, ez mint a kezdetleges ember képzeleti ténye szerepel. Az esőcsináló azt hiszi, hogy ő a dolgokat vagy eseményeket tisztán képzelete vagy akarata által már uralja.

A Georgina River (Ausztrália) lakói, ha nagy szárazság van s ők az esőt kívánják, ásnak egy kis tómedret és míg a férfiak a békák és kacsák módjára ugrálnak és brekegnek, addig a nők a fák alá bújnak és fakéreggel, levelekkel betakaróznak, mintha az eső ellen védekeznének, egyszóval azokat az állapotokat mutatják be, melyek eső alkalmával beállanak. Ők nem sokat gondolkodnak ok s okozat felett, természeti törvények s jelenségek felett, az ő egyszerű logikájuk, hogy hasonló hasonlót szül, bemutatják az esős állapotot, azt vélik, akkor esni fog.

Barth afrikai utazó mondja, hogy a négerek száraz, esőtlen időben kérték, hogy esernyőjét nyissa ki, hogy eső essen.

Némely vad népnél szokásban van port kavarni felhővé, s akkor azt hiszik, megjelenik az igazi felhő és esni fog.

A vadak tánca is nem csupán játék és torna, nemcsak arra szolgál, hogy a harcost felizgassa, de hasonszeni varázslás; a vadak mielőtt harcba indulnak, táncolnak, ezen táncmozgásokkal bemutatják azon állapotokat, melyek az ő győzelmük esetére beállanak, a vadállatok s ellenséges emberek megsebzését, megfutamítását, megölését, foglyul ejtését; a tánc kifejezésre juttatja az ő kívánságukat és ezáltal a győzelmet már előre mintegy valósággá teszi. A hasonló hasonlót szül elvből kiindulva képzelik, hogy ha ők képtelenek bemutatják a győzelmet, annak be is kell következnie.

A hasonszeni varázslásnak további példái.

A sáfrányt mert sárga, a sárgaláz gyógyítására használták, az euphrasia növényt, melynek virága a szemhez hasonlít, a szem gyógyítására használták. A Sarawak-i benszü-

löttek nél az a hit, hogy a kámfor, a mit a jungleből hoznak a férfiak, elpárolog, ha az asszonyaik a távollétékben hútle nekké válnak.

Hogy a vihart előidézzék, a vadak egész sor varázslati moz - gást végeznek, az ágakat összeülik, a bokrokat mozgatják, a köveket dörzsölök, a szél süvítését emberi hangokkal utánozzák, testöket fehérre vagy sötét szürkére festik (a felhőket akarják képletileg bemutatni), tüzet csinálnak, szikrákat kőváznak, hasonlóval hasonlót akarnak teremteni.

A Torres Straits-szigetek lakói halak, teknősök alakjait elkészítik s a halászatra magukkal viszik, azon hitben, hogy a magukkal vitt halak e teknősökhöz hasonlóak foglyaikká lesznek.

Thüringiában a kendert vető paraszt ma is a kendermagot hosszú zsákban hordja, mely a vállától a térdéig ér, nagy léptekkel jár, hogy a zsák ide-oda mozogjon, ezek varázslati szokások, a hosszú zsákkal azt akarja jelképezni, hogy a kender magas legyen, a nagy mozgással akarja jelezni, hogy a szél azt így fogja ide-oda mozgatni, ő ily szép kenderföldet képzel el magának, illet kíván, s hogy az ilyen legyen, azt képletileg bemutatja, a hasonló hasonlót szül elvénél fogva.

Sumatrában a rizst vető asszonyok hajukat szétbontva lengetik, hogy a rizs bőségesen nőjön és hosszú szárai legyenek. Bajorországban a búza vető paraszt gyakran aranygyűrűt hord a vetés alkalmával, hogy a búza aranysárga legyen.

A varázslásnak még többféle beosztása van, ezek közül ki kell emelnünk a *nyilvános* és a *magán varázslást*.

Nyilvános varázslás alatt értjük azt, a mely nyilvánosan folyik egy sokaság, község, törzs, nép stb. részvétő mellett. Baldwin, Spencer és Gillen érdekes leírását adják egy emu-varázslásnak. Tudvalevőleg a legtöbb vadnep vagy népcsoport bizonyos állatot, mely vagy hasznos reá nézve, vagy

pedig igen hatalmas, választ magának mintegy védszentül, a melyet tisztel s a mely körül csoportosul. Az állatnak ily minéműségét, totem-nek nevezzük, miként azt a társulati érzék című fejezetben részletesen le fogjuk írni. A Baldwin, Spencer és Gillen által említett emu varázslás az arunta néptörzsnél (Közép-Ázsia) folyik le. Az emu totemhez tartozó nép főnöke s még néhány másik tagja felvágiák ereiket s a földre folyatják, míg egy jókora lapos terület vértől ázatott lesz, a vér megszáradván, erre a területre festik fehér, sárga, veres és fekete festékkel az emu totem szent jelvényét vagy képét. Ez a jelvény az emu bizonyos részeit képviseli, így zsírrészeket, de nagyobbrésze a körvonalak által az emu madár tojásait mutatja be azok különféle fejlődési állapotában, némelyik egyenes vonal a beleket jelenti stb. A szertartás alatt a főnök iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetnek, csak suttogva beszélnek hozzá, a főnök egyhangú énekhangon magyarázza a rajzot, néhány ember az emut utánozza ruházatban és mozgásban.

Ezen varázslásnak célja, hogy az emu totem segítse őket táplálékhöz, főleg az által, hogy sok tojást rakjon számukra. A szertartásnál csak férfiaknak szabad jelen lenni. A nyilvános varázsláshoz tartoznak az *eső-varázslások* is, melyekről már megemlékeztünk, de itt egy újabb módjukat mutatjuk be. A Wara-törzsnél a Karpentaria-öböl közelében az eső-varázsló az egész törzs jelenlétében egy tóhoz vagy pocsolyához lép, abból iszik, azután a vizet a szélrózsa minden irányába szétszórja, testét is egészen behinti vízzel és azután visszalép a törzs többi tagjaihoz azon hitben, hogy most már esni fog az eső. Nők itt sem lehetnek jelen.

Továbbá a *búza-varázslások*. A muskaki indián férfiak (Mary Owen elbeszélése szerint) április hóban, tehát egy hónappal előbb, mintsem hogy a búzát elvetik, körültán-colják a búzaföldet, zörgővel s dobokkal lármát csinálva, egy fiatal lány (szúz) a búzaföldre lép és ott pár szem búzát elültet, a mit neki a tiszteletreméltó nők, olyanok, kiknek figyermekük született, átnyújtanak.

A magán varázslás. Hol csupán egy személyről van szó, í. varázsló csupán *egy* személyre, vagy jelenlétében varázsol. *Gyógyítási varázslások.* A vad ember fájdalmat, betegséget varázslással gyógyít. Pl. kelést, pattanást, kinövést nyers hússal dörzsölik, ezt a húst azután eltemetik, s a mily mércékben oszlik fel a hús a földben, hiszik ők, oly mértékben szárad le a kelés vagy kinövés. Hogy a gyógyítás mennél hatásosabb legyen, a gyógyító húsnak lopott húsnak kell lenni. (Határoltsági varázslás.) Ide tartoznak a szerelmi varázslások is, ha a vad férfi szerelmes lesz egy lányba/ki őt nem kívánja, a varázslóhoz megy, a varázsló bead neki valamely nővényi nedvet, a mi a férfi köpését módosítja, ez a köpés úgy hat a leányra, mint a kígyó nyála a kiszemelt áldozatra, bűvkörébe vonja s a leány elvarázsolva odaadja magát a férfinak. A. C. Haddon a Torres Straits-szigeteken dívó egy igen érdekes gyógyítási varázslásról következőleg emlékszik meg. Van eme szigeteken egy a szőlőhöz hasonló nővény, mely bizonyos évszakban leveleit elhullatja és a szára részekre oszlik, melyek az emberi csontvázhöz igen hasonlítanak. Ezen hasonlatosság indította az ottani varázslókat arra, hogy ezen nővényt varázslásra felhasználják, és pedig említett nővény szárdarabjait a varázsló összeszedi s azokat az emberi tagok szerint lábnak, kéznek stb. elnevezi. A varázsló ezután halászó sas módjára lehajol és úgy tesz, mintha a csontokról húst tépne le és azután a nővényszárdarabokat maga mögé dobja a nélkül, hogy körülözne, ha ezután a varázsló elhagyja a helyet és nem hederít többé a nővényszárára, a beteg meg fog halni, de ha vissza-visszánéz azokra s végre visszajön, azokat felszedi s az emberi csontváznak megfelelőleg összerakja, a beteg fel fog gyógyulni. (Hasonszenvi varázslás.)

A miként meggyógyíthat a varázsló valakit, halálát is okozhatja varázslás útján, erre nézve meséli J. Gunn, hogy Észak-Ausztráliában dívik az ének-varázslás, mely-lyel valakit halálra varázsolnak. A művelet az, hogy a varázsló egy csontba beénekli az illető halálát s e csontot a

halálra ítélt gunyhójába, holmijába, öltözékébe lopja bele, úgy, hogy az annak egy részét képezze, ha aztán ezt a cson-tot megtalálja, a pars pro toto elvénél fogva ő is csonttá, csontvázzá fog válni; az elhalást elősegíti a varázsló avval, hogy a halálra ítélt közelébe elbújva énekli a halálthozó varázslást. A legtöbb esetben az illető beteg lesz ezen varázslás folytán és belehal.

A varázslás beosztásának egy további módja, hogy a szerint osztjuk be a varázslást három fajtára, amennyiben szemé-méyes jellegű az, vagy sem. Első fajta. Hol a varázsló személyisége szerepet nem játszik. Ide tartoznak az amuletek, talismanok, mindenféle bűvös, szerencsét hozó, ellenséget elijesztő, erőt, bátorságot kölcsönző tárgyak. A babonák bizonyos számok s napokra nézve, így a péntek, a 13-as szám stb. A patkó, a kéményseprő, fecske esik a házba, nyúl szalad át az utcán. Mindezeknél személyi hatalom szerepet nem játszik, csupán tárgyi jellegű a varázslat.

Második fajta. Hol a varázslás személyes jellegű, de nem a varázsló személyéhez kötött. Howitt beszéli a «Journal of the anthropological institute» című folyóiratban, hogy Ausztrália benszülöttei kérték, hogy ugyanazon kosárban ne hordja a kvarc-kristályokat és az egyikük fogát, mert a kristályoknak gonosz a hatalmuk és megrontják a fogat s ez úton azt, a kié a fog volt.

Az ausztráliai benszülöttek azt vélik, hogy ha valamely erős s bátor embernek zsírját eszik, vagy avval bedörzsöl-köznek, ez által annak bátorságát s erejét is elnyerik.

A melanézek a mannában hisznek, mely bennök lakozik, mely ágom alkalmával őket elhagyja, s mely haláluk után mindenazon tárgyakhoz szegődik, melyeket ők bírtak.

Harmadik fajta. Hol a varázsló akarata, személyisége, személyes hatalma a fő, ez az eset látható mindenhol, ott a hol tulajdonkép varázslásról, elbűvölésről, elátkozásról van szó, és a mely esetekben a leglényegesebb szerepet a varázsló személye játszsa.

A neveknek és szavaknak varázs ereje.

A pars pro toto elvnél fogva a kezdetleges ember azon hitben van, hogy még a név is hozzátartozik annak viselőjéhez és ha egy más valaki az ő nevét ösmeri, akkor az ő személyre felett is a hatalmat gyakorolni képes. Nyugat Írországban, vagy pl. a Tores Straits-szigeteken, mondja Haddon, a nép vonakodik nevét egy idegennek megmondani attól való féltében, hogy ha nevét megmondja, az illető hatalmába kerül.

Dr. Brinton beszéli, hogy Amerika benszülöttei nagy részénél az a hit van elterjedve, hogy az emberben háromfélé erő van: egy testi erő, egy lelki erő és egy harmadik erő, mely az ember nevével szoros kapcsolatban van. így a maya és nahua népnél a személy neve szent és sérthetetlen volt, a név a személyiség egy kiegészítő része volt s a ki a nevet megsértette, az illető személyt is megsértette. Rhys tanár kimutatja, hogy az ária népeknél az volt a hit, hogy a név nemcsak egy része az embernek, de az a része, a mit az élet lehellelővel, lélekkel jelzünk. Ma is a kultúra legelőrehaladottabb népeinél is, közülünk bárki kényes nevére, az mintegy az énunkhöz tartozik, becsületünk után a nevünk szent nekünk, melyből gúnyt úzni, melyet kicsinyíteni vagy elfordíteni nem engedünk.

Úgy a középkorban, mint napjainkban is sokan hiszik, hogy távollevő élőkre, vagy holtak szellemeire azok nevének említése által lehet hatni.

Még az Istenek is titkolták valódi)neveiket, nehogy a varázslók ókét így hatalmukba kerítsék.

A mohamedánoknál az Isten igazi neve csak a próféták előtt ismeretes, mert Allah csupán jelző, az Isten igazi nevét a közönsége mohamedánnak nem szabad tudni, mert ez nagy, végzetes hatalom birtokába juttatná, mert a ki azt ismeri s kimondja, csodákat tehet, embereket ölhet s új életre hozhat. Krisztusnak is azért volt az a nagy bűvös hatalma, mert ő ismerte az Isten nevét, szemtől-szembe állt vele.

A zsidóknál is ez volt a hit. Erre nézve van egy érdekes monda Lilithról, Ádám feleségéről. Lilith megtagadta Ádámnak az engedelmességet, kimondta Jehova igazi nevét, a Sem-ham-foras szót és eltűnt, ezen név kimondása oly hatalmat adott neki, hogy Jehova sem kényszeríthette engedelmességre és Ádához való visszatérésre. Erre Jehova három angyalt küldött utána, ezek voltak Snoi (teljes név Sennoi) Snsnoi (Sansennoi) és Smnglf (Sammangelof), ezek reábírták Lilithet eskü terhe alatt, hogy vészes hatalmát mérsékelni fogja annyiban, hogy bárhol találja e három angyal nevét felírva, ott a gyermeknek nem fog ártani. Ezért a rabbinusok fenti három nevet kis papírszeletekre írják és az újonnan született gyermekek nyakára akasztják, hogy Lilith látva e felírt neveket, esküjére emlékezzék s a gyerekeket ne bántsa. Sok zsidó háznál ez a szokás még ma is dívik és pedig olyan módon, hogy az említett neveket papírdarabkákra írják és ezeket a szoba falaira, melyben a gyerek született, felragasztják és fiúnál nyolc napig, lánynál húsz napig kifüggesztve hagyják.

A szavaknak az összes vadnáék varázslónál nagy szerep jut, a szavaknak nagy hatalmuk van e varázslásoknál, ezekkel idézték elő a szerelmet, gyógyítottak betegséget, varázsolnak termékenységet. A szóval való varázslás az egész világon el volt terjedve. Ide tartozik az átok is, melyről még ma is sok műveltnak látszó ember azt hiszi, hogy fog, hogy van ereje.

Az ima is a szóval való varázsláshoz, az ige-varázsláshoz tartozik, célja, hogy az Isten az élébe terjesztett kérelmet teljesítse. A varázslás és az ima rokon dolgok, az előbbi nem személyes hatalmat is, utóbbi csak személyes hatalmat tételez fel, mindenkinek célja azonos: a felettünk való ezen magasabb hatalomnak az ember hatalma alá való igázása.

Ausztráliában a varázslók vagy kuruzslók költői képességeket is a varázslás alkalmával bőven alkalmazták, így a kumai-nép varázslói az ú. n. bunyil-yenjinek.

A szavakkal történő varázslatok egész a napjainkig dívnak. Írországban is nagy szerepe volt a szónak a varázslásnál, a varázsigéket a varázsló egy lábon állva, kinyújtott karral, egy szemét becsukva, éneklő hangon mondta el, ír bárdok a patkányokat halálba varázsolzták.

Hogy az írott szónak mily nagy a hatalma, bizonyítja a következő kínai szokás: a kínai orvos, ha valamely orvos-ságot nem tud megkapni, felírja ezen orvosság nevét papirosra, a papírt elégeti s hamuját vízbe téve, a beteggel lenyel-leti azon hitben, hogy az orvosság elnevezése, s annak a papíhamu alakjában való bevétele ugyanazt a hatást teszi, mintha az illető az orvosságot magát vette volna be.

A talizmán és az amulet varázsereje.

A talizmán oly tárgy, mely szerencsét hoz vagy bizonyos tehetséget kölcsönöz az embernek.

Az amulet megőv a rossztól, a gonosztól. Bizonyos kövek a húsra vannak befolyással, így a veresszínű kövek, karneol, gránátkő meggyógyítják a bőrbajokat (hasonszenvi varázslat). Opál szerencsétlenséget hoz. Az amethyst a régi egyp-tomiak s utóbb a görögök hite szerint megőv a részegségtől, ennek magyarázata abban található, hogy az amethyst a kecske állatövi jelképének felelt meg s mert a kecske ellen-sége a szöllőnek, az amethyst ellensége a bornak. Leland szerint a rómaiak azt tartották, hogy az amethyst a rossz gondolatokat elhajtja és egészséges gondolkozást kölcsönöz.

A borostyánkő gyöngyök a szemet az elgyöngüléstől óvják. Az antimonium, de különösen az arany szerencsét hoz.

A vörös szín elkereti a gonosz szellemeket, ezért használ sok nép piros színű kelmét, ugyanily hatalma van a piros korállnak, ezért ebből sok nyakláncot hordanak. A kék színnek hasonló értéke van, ezért hordják a keleti népek a turquiset mint ékszert, ugyancsak ezen népek kék szallagot kötnek a tevük, öszvérük vagy szamaruk nyakára.

A víznek is nagy varázserőt tulajdonítottak minden korban, de ennek gyakran megvolt a természetes alapja, de a legtöbbször a képzelet tette hatásossá. Ismeretek az «élet vize», a «növés vize». Az élet vizével behintve feltámadt a halott, A bayloni Isten, «Istar» az elhaltakat az alvilágból az életvízével szabadítja ki.

A víz varázserejében való hit ma is a legműveltebb népeknél fenmaradt, így a katholikus vallás hívei ma is szentelt vizet használnak a templomaikban mint tisztító eszköz.

Ide tartozik a kutak, források gyógyító, csodás, varázshatása. A legtöbb kezdetleges nép varázserőt tulajdonít a forrásoknak, tavaknak és ez a hit az összes koronk áthúzódik, így a régi görögöknel, az ősmagyaroknál, ősgermánoknál is található egészen a napjainkig. Általános művészeti megörökítés tárgya az a tó vagy forrás, melybe az öreg ember belépve, mint ifjú lép ki abból. Ide tartoznak a csodaforrások, melyeknél szűz Mária jelent meg, így pl. a híres Lourdes-forrás, mindenek alapja az embereknek a víz varázserejébe vetett ősi hite, a mely hit a Mária-kultuszsal egybeolvadva, illetve abba olvadva, suggestiv erejénél fogva a legcsodásabb gyógyulási folyamatokat okozza.

A vadaknál a legtöbb esetben állati testrészek szerepelnek talizmánul vagy amuletként (és nem díszül mint sokan vélik).

A páua a vaddisznó agyarát igyekszik megszerezni s hordja azt, hogy ő is oly vad s bátor legyen, mint a vadkan. Nyugat-Afrikában a teknősbéka csontjait hordják, mert ez türelmet ad az azt hordozónak. A teknősbéka-állkapocs csontjait a fogfájás elleni védekezés szempontjából hordják, az okoskodás itt a következő: a teknősbékának nincs foga, tehát nem fájhat az állkapcsa, ezért a hasonszenvi varázslás elvén fogva, ha egy fogtól nem fájható állkapocs-csontot hord, az ő állkapcsa sem fog fájni.

Arnot szerint Közép-Afrika négerei oly vidékeken, hol oroszlán s leopárd tanyázik, azoknak körmét, fogát, bajuaszát stb. hordják nyakláncul azon hitben, hogy ezek meg-

védik őket amazok támadása ellen (határoltsági és hason-szervi varázslás). Ugyanezen szempontból hordanak az elefántvadászok elefántagyár-darab kákát.

Leland szerint a görög anyát kis ezüst vagy aranydísz-nókat áldoztak Ceresnek hogy gyermeket kapjanak, lévén a disznó mindenkor a termékenysége példája, ily kis ezüst vagy arany disznókat ugyanazon célból talizmán gyanánt is hordtak a görög anyák, s ez a szokás mai napig is fen-maradt. Európa, sok vidékén dívik az a szokás, hogy a fiatal asszonyt kis ezüst vagy arany disznóval mint joujouval ajándékozzák meg s az hordja azt, hogy termékeny legyen. A disznó jegyúttal nemcsak a termékenységet, de, a 'szerencsét is jelenti, a két fogalom ugyanaz, csupán utóbbi tágabb körű, s mint ilyen, a disznó mint talizmán az egész világon nagy népszerűségnak örvend.

E. Löveti beszéli, hogy a yorkshirei halászok szerencse csontokat hordanak, melyek a vízbefülléstől is óvnak; ezen csontok kalapács-formájúak, ezek a birka nyelvcsontjai.

Lovett szerint ez a csont Thor Isten kalapácsával azonos, a yorkshire-i halászok t. i. skandináv eredetüek és innen van a Thor kalapácsához való ragaszkodásuk. E. Friedel kimutatta, hogy ily kalapácsot amulet gyanánt hordtak régente Dániában és Schleswig-Holsteinban is.

A gonosz szem varázsereje.

A gonosz szem varázserejébe vetett hit nagyon el volt terjedve ősidőtől fogva s el van terjedve ma is. Ez abban áll, hogy egyes emberek nézésükkel tönkretehetnek, beteggé tehetnek embert és állatot, még a növényzetet is megbűvölte a szemével, mondja a közönséges ember.

Görögországban és Rómában a Nemezisnek szobrokat állítottak, hogy óvja meg az imádóikat a rósz szemtől.

Elworthy szerint Nápolyban még ma is dívik az a szokás, hogy egyes embereket gonosz szemüknek tartanak, a kik a gyereket, az asszonyokat megbabonázzák, ha ily gonosz

szemű meg az utcán, mindenki szökik előle a boltokba s a kapuk alá evvel a kiáltással «jettatore».

Különösen a szerzetesekről véltek, hogy gonosz szeműek, IX. Pius pápáról is az volt a hit, hogy gonosz szemű.

Az állatokat nagyon féltik a gonosz szemtől, így ökröt, disznót, a török s arabs kivált a lovát félti a gonosz szemtől, a nápolyi kocsis is félti lovát a gonosz szemtől.

A régi Egyptomban Osiris szemét hordták amulet gyanánt a gonosz szem ellen. Syriában, Kairóban ma is hordanak üvegszemekből készült nyakláncot óvszerül a gonosz szem ellen. A növekvő hold, amelynek két szarva van, mint Artemis vagy Diana jelképe megóv a gonosz szemtől, ezért a legrégebb időtől fogva hordták a növekvő hold képmását amuletként. Hordják ma is Dél-Olaszországban korallból készítve, de a délolasz azt tartja, hogy ha kimondja e szót szarv, corno vagy corna, már ez is védi a gonosz szemtől. Egyszerű szarv a legtöbb amuletnek a formája. A gonosz szem ellen úgy is védekezik a délolasz, hogy kezüket – kivéve a kis és a nagy ujjat – becsukják, így a félholdat, illetve a szarvat utánozzák. Westermarck beszéli, hogy Marokkóban is így tartják a kezet, hogy a gonosz szem ellen védekezzenek.

A varázslás egyéb rendeltetése.

A mellett, hogy a varázslat eleget tett az ember legelső s legfontosabb ösztönének, az önfentartási ösztönnek, a mellett, hogy az ősember avval igyekezett a természet erőit a maga javára értékesíteni, önmagát az ezer veszélytől óvni s védeni, még más emberi szükségleteknek s hajlamoknak is eleget tett.

A varázslás az ember társulási, játszási hajlamának kielégítésére és szellemi szórakozására szolgált a kezdetleges embernél.

A varázslás kielégíté az ember hatalmi vágyát. Az ember midőn varázsol mintegy társul szegődött a természeti hatalmakhoz, mintegy leigázni vélte a természeti vagy természet

megetti erőt, mintegy hatalmába kerítette, keríteni vélte, midőn amannak akaratát a saját akarata alá akarta hajtani, de leigázta embertársát is, a kit varázslásával megilletett vagy megigézett, tehát az önfentartási ösztön mellett az ember uralmi vágyát is kielégítette. A varázslókból lesznek a főnökök, a fejedelmek, a zsarnokok, kik milliók életét a vérapadra hurcolják.

A varázslás az ember játékszenvedélyét is kielégíti, minden ember szereti az izgalmat, még a legkezdetlegesebb vadember is, ez a nagy fejlettségű emberi idegrendszerből folyik, a primitív vademberekben is megvan a hajlam az izgalomra, a játékra; ezt a hajlamot, ezt a szenvedélyt a varázslás elégíti ki számtalan mókáival, szertartásaival, mozgalmaival.

Végül a legkezdetlegesebb vademberben is, mihelyt emberré vedlett, bizonyos, bár még kisfokú szükséglet mutatkozik szellemi életre, ennek a szellemi életnek a varázslás nyújt tápot, a rendes állati élet mellett, evés, ivás, alvás, ivarzás mellett a varázslás s az avval járó mozgalmak, képek s képzetek nyújtják neki az első szellemi táplálékot. Az a szellemi gond, hogy miként tartsa fenn magát a természet s ellenségeivel szemben, a szertartásoknak s módoknak kitalálása, melyek által a természetet, a természetfelettit és az embertársakat az uralma alá vesse, ez nagy lelki táplálékot ad neki. Ezen lelki munkánál nagy szerepet játszik a képzelet s ezen lelki munkából már önként és észrevétenlül jut át a második vallási fokozatba, a vallásos szellemi tevékenység második fokozatára, a szellemesítésbe az által, hogy kezd a felett gondolkozni, hogy mily viszonyban van ő az ő körülvevő természeti hatalmakkal szemben s mily természetűek ezen hatalmak, miként ezt a következő fejezetben tárgyalni fogjuk, de mielőtt oda áttérnénk, még néhány szót akarunk a varázslókról szólni.

A varázslók.

A felületes szemlélő hajlandó a varázslókat szélhámosoknak tekinteni, a kik megfontoltan csalják meg embertársaikat, pedig ez nem így van, sőt valószínű, hogy a legnagyobb részük azt hiszi magáról, hogy különös, a rendesnél nagyobb hatalom birtokában van és hogy a természeti erőket, melyekkel összeköttetésben van, jól ismeri. Kétségen kívül áll, hogy sok dolgot csupán a hatás kedvéért tesznek, teszik azokat egyrészt azért, hogy a személyük iránti tiszteletet fokozzák, másrészt azért, hogy a hozzájuk folyamodó emberiség lelkét a varázslás iránt fogékonyabbá tegyék. Kétségen felül áll tehát, hogy sokféle szertartást végeznek, a miknek célja másoknak hiszékenységére hatni, de ez oly fogás, a mi az ő helyzetükben megbocsájtható, ezzel az eszközzel még ma is élnek a varázslók, illetve azok egyesvonalú utódai, pl. a katholikus papok, kiknek számtalan varázslati tényéből csak egyet említünk fel, — a szent Januarius vérének megeredését (Nápolyban).

De azért egy csomó tünemény marad, mely ép oly titokzatos előttük, mint a többi ember előtt s a mely körülményt egyrészt az ő nagy tapasztalatlanságuk a természeti tüneményekkel szemben magyaráz meg, másrészt pedig az ő ideggyengeségük, félelmük épen ezen természeti tüneményekkel szemben, melyeket nem értenek, s melyekben ezer veszélyt sejtenek. Ez utóbbita nézve Castren beszéli, hogy a samojedek este sátrukban ülve, ha valaki kívül a sátorra mászik s rácsap, ijedtükben katalepsiába esnek. Bogoras beszél az arktikus hysteriáról, a mi a yukugir, a lamut, a csukcsi népeknél van elterjedve, ez a betegség abból áll, hogy hangosan ismétlik a már más által mondott szavakat s utánoznak önkénytelenül is minden hirteleni mozdulatot vagy arcjárákot.

Ha valaki csodálkozik azon, hogy a varázslattal mily könnyen lehet a vadakat becsapni, figyelje meg a gyermeket, mennyire csapják be azok önmagukat a babákkal, melyekről gyakran azt hiszik, hogy azok élnek.

Minél kevésbbé van valaki az értelem hatása alatt, annál inkább képes a varázslásban való hitre. Ilyen lények a vadak s a gyermekek.

Bizonyos időkben a szükség vagy szenvedély hatása alatt a vad ember teljesen elveszti ítéloképességét s ilyenkor vakon is a varázslónak, az ember ezen sajátsága minden idők és kultúrákon keresztül máig is fenmaradt. Az embernek ezen tulajdonságát pl. alaposan kihasználta a mindeneket üdvözítő római katholikus anyaszentegyház, a mely nagy varázslónak odaállítja Jézus Máriát és Jézus Mária meggyógyítja a betegtestű s beteglekű embereket. A szükség, a szenvedés, a szenvedély hatása alatt százezrek s milliók vándorolnak a szent források s kutakhoz, hol Jézus Mária megjelent s ezen varázslóhely hatása alatt meggyógyulnak. Hiszen a lourdesi-forrás, a mely még nem is gyógyvíz, csupán egy közönséges hegyi forrás, mesébe illő gyógyulásokat eredményez betegeken. Az emberiség reáerőszakoló magatartása, suggestiv ereje, erős képzelete, varázsló szenvedélye a varázsláshoz való ragaszkodása szülik azon bámulatos eredményeket, miket a Mária-források felmutatnak.

De a mily üdvös gyakran az ily varázslati suggestio, sokszor oly átkos is, ép a róm. kath. egyház mutat fel erre számtalan gyászos példát, a varázslók mint varázslók, később mint papok nagyon gyakran visszaéltek az emberiség gyöngeségével, a mi a tudatlanságon, a mindenáron való érvényesülésén és a szenvedélyességen alapszik.

A suggestio nagy szerepet játszott a varázslóknál, különösen ha., a hypnotisálással, volt egybekapcsolva. A betegséget gyógyító szertartások többnyire eredményesek voltak.

A varázslók ezen eljárását és tudományát örökölték az orvosok kik ma is hol öntudatosan, hol önkénytelenül suggestíóval gyógyítanak és érnek el szép eredményeket.

Ha a suggestio a mai művelt, tapasztalt, nagytudású emberre is hatással van, elképzelhetjük, mily hatással lehetett az a természet törvényeivel teljesen ismeretlen, naiv, nagy hiszékenységű vad emberre.

F. M. Davenport a Puget Sounds népeinek beteggyógyítási varázslását a következőkben írja le: a beteget szer-tartási ruhába öltözötték és a varázsló és segédei reszketve körülállják azt, a fő varázsló szembe áll a beteggel s élébe tart egy öltözötet s azt lengetve arra fúj, kezdi az öltöny lábánál és végzi a fejénél, ez azt jelenti, hogy kifújja a betegséget a betegből; mire az öltözöt fejéhez ért, a betegség ki van fújva s azt felfogják a többi varázslók s ennek jeléül reszketnek. A milyen primitiv ez a varázslás, (hasonszervi varázslás), mégis gyakran az autosuggestio alapján kigyógyítja a beteget. De miként a varázslók megszüntethetik a betegséget, úgy elő is idézhetik azt suggestio útján, sőt sokszor halálba suggerálják a vadakat.

E. M. Curr elmondja, hogy Victoria benszülöttei, kik a varázslók által elpusztulásra ítéltettek, lassanként ellenyednek és rövid időn belül meghalnak.

A. W. Howitt beszéli, hogy a kurnai-törzs emberei elhalnak, ha azt hiszik, hogy a varázsló őket zsírjuktól megfosztotta, a zsiradékban vélvén az életerőt.

Hogy mily nagy a suggestio ereje a vadaknál, erre még néhány példával szolgálunk.

Merolla szerzetes beszéli egy Kongó-négerről, hogy minden az véletlenül megtudta, hogy négy évvel előtte egy tiltott állat (vad tyúk), húsát megette, azonnal beteg lett és 24 órán Belül meghalt.

Armit beszéli, hogy egy ausztráliai benszülött felfedezvén, hogy az ő beteg felesége az ő ágytakaróján hált, attól való félelmében, hogy ő is megkapja a betegséget, két hét múlva meghalt.

Spencer és Gilien mondják, hogy az ausztráliai benszülöttek azt hiszik, hogy az a csontdárda, vagy nyíl vagy egyéb fegyver, mely egy varázsló által meg van énekelve, illetve elbűvölve, feltétlen halálhozó; ha ők ily fegyver által megsebeztetnek, bármily könnyű is legyen sebük, lefekszenekek s meghalnak, ha csak egy másik varázsló ellenvarázslattal a fegyver varázserejét meg nem szünteti.

A varázslók, kik mint orvosok gyakran szerepeltek, sokszor nagy támadásoknak is voltak kitéve, hogy ezt vagy azt beteggé tették, vagy megölték, holott nem is volt igaz. Sőt gyakran oly emberre is fogták a varázslást, ki sohasem üzött varázslást. így a középkorban, ha valaki igen jó volt a néphez, azt segítette, gyógyította s a felsők megirigyelték: népszerűségét, vagy ha valaki más valláson volt, vagy igen; gazdag s Jatalmas yolt s szemet szúrt, el akarták veszíteni, ráfogták hogy (varázsló s megindították ellene a kuruzslói vagy varázsiói pert számtalan adattal, hamis tanúval, kínzással.

Voltak nyilvános állami bűvészek és inquisitorok, kiknek feladata volt az így kiszemelt embert megfigyelni, bűnét - reábizonyítani, öt láb alól elenni, ocsmány szereplésétől a világot, egy társadalmat, egy országot megtisztítani. Mondanunk sem kell, hogy a legtöbb így elítélt ártatlanul halt meg..

Sokan fogják talán kérdezni, hogy van az, hogy a varázslók nem vesztek el hitelességeket? Hát ök minden esetben és biztosan előidézik ama természeti tüneményeket, melyeket oda varázsolni akarnak? Erre az a felelet, hogy egyrészt az emberre suggestiójával hatnak, s annál beállanak az általuk tervezett állapotok, másrészt a suggestiójuk körén kívül eső természeti tüneményeket többnyire akkor idézik elő, pl. szelet, esőt, stb., midőn már az előjelekből, melyeket., ök folyton figyelnek, arra következtetnek, hogy annak csakhamar be kell következni. A varázslók megfigyelik a felhők járását, formáját, a szél irányát, a csillagokat, a hold s nap viszonylagos állását, időjárási változatokat stb. s ezekből a megfigyelésekben sokra tudnak következtetni.

Soha varázsló nem jósol esőt, nem csinál esőt, ha biztosra nem veszi, hogy legközelebb esni fog. Végül egy kis rést minden hagy magának, a melyen át kibúvik, illetve fedi magát, ha a varázslása hatása be nem áll, pl. azt mondja, a szertartásból, .kimaradt valami, vagy hogy egy másik varázsló ellensúlyozta az ő működését stb.

Végül nem szabad elfelednünk azt, mit mondunk az

ember s állat között való összehasonlításnál, hogy az ember abban különbözik utóbbitól, hogy az eredménytelenség nem riasztja vissza az ő cselekedeteiben és nem ingatja meg hitében, hiszen ha ez nem volna, már régen elfelejtette volna az imádságot is.

Mindaddig, míg az emberek oly korlátoltak, hogy csodákban s természetfeletti (transcendentalis) erőkben hisznek, addig a varázslóknak és azok utódainak uralma biztosítva van.

Bálványok hite (Idolismus).

Ez a korszak az, midőn az ember végleg emberré kialakul. Hogy az embert ezen a fejlődési fokon kellőleg megismerhessük, vissza kell térnünk arra a meghatározásra, melyet az állatember fejezetnél, az állat s az ember közti megkülönböztetésre nézve tettünk. Ott azt mondta, hogy az állat és az ember között a főkülönbség, hogy az állat magatartása, viselete önkénytelen, reflektorikus, az emberé pedig önkényes, kierőszakoló, hogy az állat elmei tevékenysége tisztán érzékleti, míg az emberé képzeleti is; az állatember egészen az állati magatartást s állati elmetevékenységet mutatja, a naturalismus korszakának embere már az állat és ember között áll, bár magatartása önkénytelen reflektorikus, már van egy kevés önkény a tetteiben, magaviseletében. Elmetevékenysége már a képzelet csiráját mutatja, képzelete van már, de még nagyon kezdetleges és alacsony. Agy fejlettsége nagyobb már az állatemberénél, de még nem oly nagy, hogy öntudatra ébredjen. Még nem tud különbséget tenni az én s nem én közt, az akaratos s nem akaratos közt, önmagát is harmadik személynek, természetnek tekinti, de már kezd eszmélni, kezdi sejteni, hogy vannak hatalmasságok, a melyektől sorsa függ, csupán nem tudja azokat meghatározni, nem tudja azokat semmihez sem viszonyítani, hasonlítani, mert még nem ismer semmit, senkit, még önmagát sem, önmaga is harmadik személy; még nem ébredt öntudatra, gondolatvilága még teljesen subjectiv.

Ebből a fejlődési fokból vedlik át az ember a bálványimádó lénynyé, az öntudatos emberré. Itt már az agy fej-

lettsége oly magas fokot ért el, hogy megismeri önmagát, tudja hogy én vagyok én, egy erőközpont, egy személyiség, mely szembehelyezkedik az egész világgal, egy atom, melynek saját mozgatóereje, saját lelke, saját akarata van. A teljes subjectivitás megszűnik, mert ő maga már a megismerés tárgya önmaga előtt, az ő saját személyisége az objectivitás körébe esik. Ő már önálló, akaratos személyiség, a ki szembehelyezkedik a külvilággal.

Itt aztán megindul a képzelet munkája is szabadon. A képzelet munkája abban nyilvánul, hogy az egész világot szellemekkel, istenekkel népesíti be. A mint reájön arra, hogy neki lelke van, minden körülte levő jelenséget, erőt vagy tárgyat ily lélekkel bíró személyiségnek tesz meg, vagy szellemtártónak, lélekhordozónak gondolás ez a gondolatmenet egész természetes. Ő az őt környező jelenségeket s tárgyakat ahoz hasonlítja, a mit ismer, vagyis önmagához, tehát azt képzeli, hogy azok mind önálló személyiségekkel, illetve lélekkel bíró lények, mint o maga. Erre nézve *Fontenelle* a következőket mondja: *Ily a eu de la philosophie c'est-a-dire la curiosité de rechercher la cause des phénomènes, même dans les siècles les plus grossiers. Cette philosophie roulait sur un principe si naturel, qu'encore aujourd'hui notre philosophie n'en a point d'autre, c'est-a-dire que nous expliquons les choses inconnues de la nature par celles, que nous avons devant les yeux, et que nous transportons à la physique les idées, que l'expérience nous fournit. Nous ne faisons agir la nature que par des leviers des poids et des ressorts ... De cette philosophie grossière, qui régna nécessairement pendant les premiers siècles, sont nés les dieux et les déesses. Les hommes voyaient bien des choses qu'ils n'eussent pas pu faire, lancer les foudres, exciter les vents, agiter les flots de la mer ... Ils imaginèrent des êtres plus puissants qu'eux et capables de produire ces grands effets. Il fallait bien que ces êtres la fussent faits comme les hommes, quelle autre figure eussent-ils pu avoir?*

S. Reinach mondja: A gyermek és a vadember animisták,

vagyis azt az akaratot, a mi bennük van, kivetítik, vagyis benépesítik a világot hozzájok hasonló lényekkel, azaz az őket környékező összes lényeket s dolgokat magokéhoz hasonló érzelmekkel ruházzák fel.

Hume írja a vallások történetében: «Az emberben megvan a hajlam, hogy az összes lényeket önmagához hasonlóknak képzelje.»

A személyesítés általános tulajdonsága az embernek. A művelt nemzet költője a természet egyes részeit személyesíti, így a fát, az erdőt, virágot, patakot, holdat, napot, épügy, miként a vadember, avval a különbséggel mégis, hogy a vadember képzelete szülemlényét valónak veszi, míg a művelt nép költője tudja, hogy az csak költött dolog, pl. a rézbőrű indián a patakra azt mondja, a víz szelleme az, a melyik fut s ezt mint valót el is hiszi, míg a költő, ha a patak beszédjéről ír, tudja, hogy azt csak képileg kell érteni.

A szellem az emberiségnél mindenkor a dolgok igazi természetével való tudatlanságot jelentette.

A szellem az emberi lények kitolása oly természeti jelenségekre, melyeket nem ismer, de melyek mögött működő erőket tételez fel.

A mi mozgott, azt cselekvő személynek tekintették. Nagy hasonlatosságot találtak önmaguk, a növények, és állatok közt és a hol hasonlatosságot nem találtak, hozzáképzelték és felruházták a környező élő s élettelen *világot személyes tulajdonai*kkal először öntudatosan, de a következő nemzedékek, melyek ezt az örökséget kapták, már elfejeztették, hogy minden önkényes személyesítésen alapszik, úgy hogy *az önkényes képzelet alakjai az öröklött képzetek hatalmát nyerték*. A képzelet által teremtett alakok valósággá váltak, így támadtak a szellemek, az istenek milliói, melyek nemzedékről nemzedékre öröklödtek s melyektől az emberiség egész máig szabadulni nem tudott.

Az ember szellemi munkáját színes lánghoz hasonlít-hatjuk, a mily színű a láng, oly színben fog feltűnni az egész környezet, melyet a láng megvilágít.

Az agyfejlettség magával hozza azt, hogy nemcsak öntudatra ébred az ember, de mihelyt öntudatra ébredt, azonnal kíváncsi is lesz, azon jelenségek mikéntjére nézve, melyekkel szemben áll, tehát nemcsak a dolgok rendeltetése érdekli őket, miként a természeti korszak ősemberét, de azok mikéntje is, persze erre a kíváncsiságra megfelel az ő képzelete azon módon, miképen azt fent röviden vázoltuk.

Hobbes mondja a Leviathan-ban: «Az ember sajátsága, hogy óhajtja a körülötte levő tárgyak és események okait ösmerőjét, az állat is kíváncsi, de avval a különbséggel, hogy az ember a dolgok mibenléte, a dolgok belső természete, végoka után is fürkész. Már az állat is megfigyeli azt, hogy a dolgok más dolgok következményei, mely utóbbiak nélkül előbbieknél nem lehettek volna, de a következésnek mikéntje csupán a nagyfejlettségű emberi agynak van fentartva.»

De nem elégít ki minket az, ha kijelentjük, hogy az ember idők folyamán az agyfejlettség előrehaladtával öntudatra ébred, saját külön lelkének tudatára ébred, nekünk ismerni kell azon körülményeket is, melyek az emberben a szellem iránti hitet, felfogást felébresztették. Ezek a körülmények voltak: az önkívületi állapotok, az álom, álombeli képek, az elájulás, megmerevedés, továbbá a visszhang, az árnyék, az ember képének visszatükrözödése a víz felületén stb.

Talán az álom hozta először a kezdetleges embert arra a gondolatra, hogy neki külön lelke van, mert ő az álmat valóságnak gondolja, nem ismervén azon természeti folyamatot, agyidegállapotot, mely az álmat előidézi, ő csaknem azt hiheti, hogy minden, a mit ő álmodott, az minden megötörtént vele, hogy ő minden átélté. Már pedig ha a test el nem mozdult fekvő helyzetéből, mialatt ő álmodott, kell hogy a testben valami alterego, egy másik én, illetve az igazi én legyen, aki a testet elhagyja s az álombeli élményeket végig éli. Miután a test nyugodtan egy helyben marad, kell, hogy az emberben legyen valami légies, lehellet-

szerű, a mely azt elhagyja; ez a láthatatlan, ez a légies, lehelletszerű az ember szelleme, az ember lelke.

Hobbes mondja: «From this Ignorance of how to distinguish Dreams and other strong Fancies from Vision and Sense did arise the greater part of Eeligion of the Gentiles in times past, that worshipped Satyres, Faunes, Nymphs and the like and now adages the opinion, that rud people have of Fayries, Ghosts and Goblins and of the power of Witshes.»

A vad ember valóságnak veszi, ha az álomban elhalt rokonaival vagy barátaival találkozik, ebből azt következeti, hogy ez embernek lelke halhatatlan, mert hogyan álmodhatná ő, hogy elhunyt apjával találkozott, ha annak lelke elpusztult volna, tehát az álom nemcsak az önálló külön lélek hitére vezeti az embert, de még a lélek, illetve az ember halhatatlanságára is.

Ezen egy esetből látható, hogy ezen általánosan még ma is elterjedt, bár téves felfogásnak, hogy az embernek különálló lelke van, mely halhatatlan, mily messzire visszaágazó, mily mélyen beágyalt gyökere van. A gyökér abba a korba van beágyazva, miódön az ember még teljesen járatlan volt a természettudományban; dacára annak, hogy azóta sok ezredév elmúlt s hogy az álom keletkezése természetes módon, érzékleti alapon teljesen ki van derítve, az önálló, halhatatlan lélekbe vetett téves hit mai napig is a legnagyobb mérvű elterjedtségen fennáll.

Ez a tapasztalat fényesen bizonyítja, hogy a haladás nagyon lassú s nem szabad csodálkoznunk azon, ha az emberiség felfogása vallásos dolgokban s egyebekben is, évezredeken át is alig változik s ha változott is, önkénytelenül a régi felfogásba vissza-visszaesik.

De nézzünk idevonatkozólag egyéb eseteket:

Thum Everard beszéli a «Guiana indiánjai» című munkájában, hogy az álmok ezen népnél ép oly valóságok, mint az o ébrenlétük eseményei. Az indiánok, mondja, néha megtagadták neki az engedelmességet, mert azt álmodták, hogy ő

megbántotta őket, néha pedig kérték őt, hogy egyik vagy másik társukat büntesse meg, mert az illető álmukban őket megbántotta.

Az alvó embert a vadak nem merik felkelteni, attól félvén, hogy az abból eltávozott léleknek nem marad ideje visszatérni a testbe.

Ha a vadember elájul vagy merevgörcsbe esik, egyszóval élettelennek látszik, akkor is azt hiszik a vadak, hogy az illetőt, miként az álomnál, a láthatatlan része, a szellem elhagyta. Ilyenkor a vadak varázslót hívnak, aki különféle szertartásokkal igyekszik a lelket a testbe való visszatérésre bírni. Ezt a szertartást a Kongó-négereknél «zutulanga moyo»-nak, vagyis a szellem visszaidézésének mondják.

Ambonban és az Uliase szigeteken ez a varázslás abból áll, hogy a varázsló egy faágat levág s azt a levegőben lóbálja, míg a beteg lelkét meg nem fogja, egyúttal a beteg testét faágakkal vesszőzi, míg a lélek abba vissza nem tér. Ha a lélek nem akar a testbe visszatérni, erősebben üti a beteget, sőt meg is dögönözi. Az erős ütés és dörzsölés természetesen a legtöbb esetben megszünteti a görcsöt, a rosszullétet, vagyis visszatér a lélek, a hogy a vadember mondja.

A haláról azt tartja a vadember, hogy az amolyan álomszerű állapot, midőn a lélek nem tér vissza többé a testbe.

A visszhang, az árnyék, a visszatükröződés is mind a vadembert, aki a természet folyamatát nem ismeri, azon gondolatra vezették, hogy ő két egyénből áll, vagyis van neki egy más-sa, az felel neki vissza az erdőből, ha abba belekiabál, az van vele árnyék formájában, ez néz vissza reá a víz tükréből, mert ő sem a hang, sem a fénytörés törvényeit nem ismerte s a fenti tüneteket csak úgy tudta magának megfejteni, hogy az embernek van még egy másodpéldánya, mely azt bármikor elhagyhatja, ez a másodpéldány sűrített lehellet, ez az ember lelke vagyis szellem.

Így támadt a külön álló emberi lélek tana, mely a leg-

újabb időkig fentartotta magát. A legtöbb nép a legősibb kortól a legújabbig ily légiesnek, lehelletszerűnek tartotta s tartja a lelket.

A legtöbb nép nyelvezetében a lehelletre, az életre, a szellemre, a lélekre egyugyanazon kifejezést fogjuk felatalálni.

Nikaragua bennszülöttei azt tartják, hogy a lehellet «julio» életrekelti az embert és a meghaláskor ez távozik el testünk ből. Dakotá-ban a «miya» szó lehelletet, életet jelent. Nyugatausztráliában a «vang» szó a lehelletet és a szellemet jelenti. Javában a «nava» egészsgéget, életet, lelket jelent. Az aztékoknál a «sekatl» szó levegőt s lelket jelentett és ez személyesítve Tezkatlipokától, a legföbb Istenről született. A Biblia szerint Isten reálehelt az anyagra s erre az Ádám formájában felébredt.

A lélek gyakran nemcsak a lehellettél, de a széllel is azonosítattak. A kvis indiánoknál az éltető erő a hurakan, vagyis a szélvihar. Az újtestamentom szerint a szentlélek megjövetele mint szélroham ábrázoltatik. Az íreknél az «anal» szó lehelletet, az «anam» szó életet, lelket jelent. Szanskrit nyelvben au=fújni, anila=szél, latinban anima=lélek, élet, görögben anemos = szél, szellem. A német geist, az angol ghost, a holland geest közös eredetűek, mindhárom az izlandi geisa-ból ered, a mi tombolást, fú vast jelent s rokon a geyserrel. A héber nephes, az arab nefš és az egyiptomi knept lehelletet, lelket jelentenek. Nikaragua őslakói azt mondják, a lélek levegő, mely ki, és bemegy az emberi testbe a szájón és orrlyukon át. A tongánok a lelket mint a test légies részét tekintették, oly viszonyt képzeltek köztük, mint van a virág s annak illata közt.

A vadembernek ama felfogásából, hogy a halál alkalmával az ember nem hal meg, csupán a lélek hagyja el a 'porhüvelyét, sok eredeti, előttünk különben érthetetlennek látszó szokás származott.

A Kongo-néger a házat, melyben valaki meghalt, egy évig a halálozás után nem sőpri, nehogy a por megsértse

az eltávozó lélek finom anyagát, mely még a halál után is a házban ott tartózkodik.

Délkeletausztrália bennlakói a sírokon tüzet rakknak, azokra vizet, táplálékot és fegyvert tesznek, hogy a holt lelke melegedhessék, táplálkozzék és védekezhessék.

Német- és Franciaország némely vidékén még ma is divatban van a halál alkalmával ajtót, ablakot nyitni, hogy a lélek azokon akadálytalanul eltávozhassék.

A vadember minden egyes halálesetet természetfeletti okoknak tulajdonít. Az bizonyos előtte, hogy a halál után a lélek nem tér vissza a testbe.

Partridge mondja a Niger melletti obubura néptörzsről, mind hisznek a jövő életben, a halál csak küszöb az egyik életből a másikba. A léleknek a halál utáni élete különböző lehet, de ezt az ember ellenőrizheti, pl. a lélek felszállhat a felhőbe, vagy a ház melletti nagy fába, néha az unokái testébe költözik, néha a vadállatokéba, utóbbi esetben nagy vesztére lehet népének.

Sok vad nép azt tartja, hogy a vérengző vadállatokba bújnak az elhaltak lelkei s ezen új formában boszulják meg magokat az életben szenvedettekért.

Sok helyütt azt hiszik, a lelekek bokrokba, faágakba bújnak s úgy ijesztgetik az arramenőket, de bármily helyre is költözik a lélek, bármely formát is ölt fel, az élőkkel összeköttetésben van. A Spiritizmus a vadembereknél, mint a kik a természet jelenségeit legkevésbbé ismerik, van legjobban kifejlődve, ezért minden spiritista mozgalom visszaesést, visszafejlődést jelent az ősi vadságba és tudatlanságba.

Az elhaltak *lelkei* szellemek gyanánt tiszteltetnek.

A kezdetleges ember szerint a halál után a lélek nem szűnik meg, legalább is a lelek egyike tovább él, mert több lélekben hisznek.

Mary Kingsley szerint a nyugatafrikaiak négy lélekben hisznek: 1. a továbbélő lélek; 2. egy vadállatba költözött lélek; 3. a test árnyéka, mint lélek; 4. az álomlélek.

A tei-négereknek Ellis szerint két lelkük van, egy a

mely a születéstől a halálig él, a másik, mely az életet a halál birodalmában folytatja.

A maláji – Skeat szerint – hét lélekkel bír. A maláji szerint a lélek ködszerű, az illető emberhez hasonló, az illetőnek életet ad és fentartja, de az illetőt alváskor, nagy felindulásban vagy betegségen rövid időre, halál után pedig végleg elhagyja, ugyanezt tartják – Th. Koch szerint – a délamerikai indiánok.

A lélek, mint önálló lény, kicsalható a testből és idegen hatalom alá juthat. A lélekkel való érintkezés a halál után nem szűnik meg, az apák lelkei meglátogatják utódaikat. Ez az apai lélek kis kunyhóban tartózkodik, közvetlen az élők lakása mellett. A varázslók, a papok képesek az apák lelkéivel beszálni. A yoruba-pap a gyermek szemét bekeni s a gyermek bepillant az árnyékvilágba és beszél az ősök szellemivel, megsúgja a papnak, mit szóltak neki az ősök s a pap a saját belátása szerint tolmacsolja azt a népnek.

A ba-ronga-nép papjai az apák szellemének áldoznak, hogy azok a földtől a termékenységet el ne vonják. Az áldozat baromfi, kukorica, rizs, sör, elefántgyar stb. Feltétlen hisznek abban, hogy az elődökből szellemek lesznek.

A karaibi tenger partlakói, ha a szélvésztől zúg a tenger, azt tartják hogy az ő őseik lelkei most csatáznak a spanyolok lelkéivel és biztatják az elődeik lelkiteit, hogy a spanyolok lelkiteit semmisítsék meg vagy üzzék el.

Az elhalt vadember *visszamaradottjai* félnek az elköltözöttök lelkéitől.

Frazer a «On certain burial customs as illustrative of the primitive theory of soul» című értekezésében kimutatja, hogy a vadembereknek az elhaltak lelkei iránti figyelme nem kegyeleten, de félelmen alapszik.

Első sorban félnek a vadak a temetetlen holttest lelkétől, hogy az nem hagy addig nekik békét, míg a holttestet el nem temetik és pedig tisztességtudóan.

Innen dívik a temetés és a halotti pompa szokása, a virágáldozat, melylyel az elhalt lelkét akarják kiengesztni,

hogy vissza ne térjen és az élöket ne háborgassa. Ezen szempontból kiindulva rendezik a halotti ünnepélyeket, nagy temetéseket, halotti torokat. Rómában a Parentaliák ugyan- ezen felfogásnak köszönheték eredetüket. Ilyenkor a sírt virággal fedték, bort, mézet és olajat áldoztak. A keresztyénség átvette ez ünnepséget és mindenek napján nagy pompával vonul ki a temetőbe, virágot, gyertyát, olajat áldoz az elhunytak lelkeinek.

Sok művelt népnél ma is fennáll az a babonás bit, hogy az elhalt anya lelke vissza-visszatér kis gyermekéhez.

A test földbe való ásásának s elégetésének szokása a vadak azon félelméből eredt, hogy az újra feltámad, hogy tehát fel ne támadhasson, elásták, elégették. De a legősibb emberek még alaposabban bántak el az elhálttal, megették, nem azért, mintha nagy szükségük lett volna ezen ételre, de mert így gondolták azt legalaposabban elpusztítani, így lelke nem fog többé visszatérni, tehát az elhaltak lelkéitől való félelem-től indítatva ették meg azokat.

A legtöbb nép azt képzelte, hogy az elhalt lelke a halál után a földi élethez hasonló érzéki életet fog élni. Ezért-a sírokra ételt, italt raktak, vagy az elásott tetem mellé ételt, italt raktak. A harcos halálakor sírjába rakták fegyvereit, hogy a túlvilágon azokat használhassa. Hatalmas fejedel-mek sírjába tették kedvenc lovát, kutyáját, sőt egy vagy több feleségét is, hogy a túlvilágon azok szolgálhassák. A régi Mexikóban szokás volt, hogy ha egy gazdag ember meghalt, papját is lemeszárolták, hogy az a túlvilágon jó tanácsokkal szolgáljon neki. Indiában, ha a fejedelem meghalt, nemcsak nejét, de sok szolgáját is vele élve eltemet-ték, hogy azok a túlvilágon őt szolgálják. Ezen néhány példa is mutatja, mily rettentő átkot, nyomort s szenve-dést jelent az emberi tudatlanság.

A mint az ember annyira fejlődött, hogy halottjainak megadta a végtisztességet, a temetkezési hely lesz az imádás kiinduló pontja. Az oltár eredete a sírkő, a sír a templom-nak szülőanya.

Sok nép az elhaltak lelkeit csak pár évig tiszteli azon hitben, hogy a rég elhalt lelke már nem árt neki, így Libériában három évig tart az elhalt csalátag lelkének tisztelete. Du Chaillu szerint a legtöbb néger fél apja vagy testvérje lelkétől s azt tiszteletben tartja, de a nagyapjától már nem fél s avval mitsem törödik.

A lélek halál utáni fenmaradásának s túlvilági életének hitével függ össze az ősök tisztelete, a szentek teremtése, a szentek legendás életének költészete.

Az elhalt kiváló embereknek időveli nagy tisztelete (istenítése) az előrehaladottabb népeknél dívott, az asszир, mexikói, perzsa, méd, görög stb. népnél, de még ma is folyik ez Indiában, Khinában, sőt Európában is.

Indiában pl. egy jól ismert és általánosan becsült, derék életű embernek halála után családja oltárt állít vagy ékszerdobozkában tartja hamuját, esetleg hátrahagyott ékszereit vagy egyéb kedvenc tárgyait. A környezet népe a halott iránti tiszteletből oda vándorol s imádjá emlékét, egy-két pénzt hagyván ott mintegy áldozatképen. Ha az illető köz-helyen halt meg, pl. városban, esetleg egy egész tartomány imádjá, egyszóval mint szentet tisztelik.

Khinában, Japánban hasonló szokás van, Japánról mondja Lafadio Hearn: «Itt inkább a halottak, mint az élők uralkodnak», ugyanez áll Khinára is. Európában is sok jámbor életű embert idővel imádnak. Pár év múlva az ő alakja, az ő élete kicsinyes adatai elmosódnak s csupán a nagy vonásai maradnak meg, melyek mystikus homályba burkolják őt s szentté avatják.

Az összes próféták s szentek mind közönséges halandók voltak, de jámbor életük, emberies tanuk folytán kiválván a többi közül, idővel természetfeletti erőkkel ruháztattak fel. Azok a bálványok, melyeket Ázsia, Afrika, Amerika félvad népei tisztelek, imádtak és részben ma is imádnak, eredetileg közönséges állatok vagy emberek voltak, de erényeik s kiválóságaik miatt utólag hatalmas Istenekké fejlődtek.

A SZELLEMESITES, MINT A VALLÁS MÁSODIK ALAPELEME.

A bálványimádás korszakába esik *a vallás második alapelemének megszületése, ez a szellemesítés.*

Miután az ember annyira fejlődött, – miként fentebb kímutattuk, – hogy öntudatra ébredt, hogy felismerte saját személyiségett, miután képzelete annyira nőtt, szemben az állatéval, hogy az ő testének rugójául, mozgatójául egy külön szellemet, külön lelket ismert fel, illetve képzelt, jött egy másik igen fontos lépés, mely erre a korszakra nyomta békelyegét, az ember önmagából kiindulva személyesítette, szellemesítette az egész világot, úgy az élettelent, mint az élőt. És az igen természetes volt, ugyanis, a mint önmagát felismerte, illetve felismerni vélte, a mint egyénisége, személyisége megszületett, rögtön szembehelyezkedett a körülötte levő világgal s önként tódult elméjébe az a kérdezés, ha én én vagyok, mi az a többi nem én. A tudatos tárgy, az összehasonlítási alap csak ő maga volt, tehát az egész világot önmagához hasonlította, vagyis alanyosította, személyesítette. Ez volt a legnagyobb s legáltalánosabb alanyiság korszaka. Az ember az énjét kivetítí az egész világra, az egész világot szellemesíti. Az emberiség fejlődtével az ember mind több és több nem ént ismer fel s evvel kapcsolatban a tárgyilagosság mind nagyobb lesz az alanyiság rovására. Itt ebben a korszakban kezdtődik az ember imádata.

Az ember bajában, szükségében, szorultságában – és van ezer baja s félelme – nem a holt természethez fordul,

nem az ismeretlen természeti hatalomhoz, hogy varázslás útján azt saját akaratának megnyerje, alávesse, de az ember önmagához fordul, énjéhez fordul, melyet megismert, az ember szorultságában önmagához hasonló hatalmat keres a külvilág minden részében. Felfedezvén saját éniségét, saját szellemét, ehhez hasonló akaratos éniségét, személyiséget, önálló szellemet keres, teremt, képzel, talál a természet minden jelenségében, a külvilág minden élő és élettelent tárgyában s őket, a szellemeket igyekszik magának megnyerni, azoknak védelmét biztosítani, hogy élhessen, hogy boldogulhasson, *A varázslást annak egy magasabb formája a szellemesítés*, a szellemek segítségül hívása s imádása követi. A természet kultuszát felváltja az ember kultusza, hogy végül utóbbi az emberiség kultuszába mint a vallás legmagasabb, legfejlettebb formájában végződjék. Azért a természet imádata is megmarad, a varázslás is megmarad, de egybekapcsolva a vallás újabb elemével, a szellemesítéssel, midőn a napot, a tengert, a szelet imádja az ember, nem ismeretlen természeti hatalmakat imád, de hozzá hasonló, nálánál nagyobb, hatalmasb szellemeket, ha varázsol is, mindig szellemet varázsol, ha áldoz, ha imádkozik, szellemhez fordul, egyszóval önmagát az embert imádja a külvilágban s a külvilág által. Ezt nevezzük szellemesítésnek, a mi a vallás második főeleme.

A vallás ezen második főeleméről el lehet az egész korszakot is, melyben az keletkezett, nevezni, így tesz Taylor is, a ki animisme-el jelöli ezen korszakot, de helyesebb Comte álláspontja, a ki ezen korszakot fetisizmusek szóval jelöli. Mi a vallási fejlődés e korát bálványimádással jelöljük, mert ez a szellemesítés valamennyi formájára és fejlődési szakára szól. Míg a fetisizmus inkább a szellemesítés kezdő korszakát jelenti, midőn az fellépett, megindult.

De előbb a fetisizmussal kezdjük, mely ezen korszak elejét tölti ki.

A fétis tulajdonkép egy csinált szellemnek, egy képzelt Istennek lakhelye és ebben különbözik lényegesen a bál-

ványtól, a fétis egy szellem lakhelye, míg a bálvány a szellem képmása.

De Brosses «*Du culte des dieux fetiches 1760*» című könyvében tárgyalja először a fétis szót. De Brosses elmondja, hogy a portugálok gyakori érintkezésben voltak a nyugat-afrikai négerekkel s látták, hogy utóbbiak köveket, csigákat s egyéb tárgyakat istenekként imádnak, a portugálok ezen isteneket fétiseknek neveztek el ezen portugál szó *fetico* (latinul *factitius*) alapján, mely annyit jelent, hogy csinált, gyártott. Portugáliában e szó amulet-et jelentett, a mit azért hordtak, hogy az nekik szerencsét hozzon. (íme itt az összefüggés a varázslás s szellemesítés közt.)

De Brosses nagy érdeme, hogy a vallás eredetétő kereste először a vad embereknél. De Brosses azt gondolta, hogy a fetiscultus az összes népek vallásának eredete. De Brosses abban tévedett, hogy a néger tulajdonkép nem azt a tárgyat imádja, a mit a portugál fétis szóval jelölt, hanem azt csupán azon szellem lakóhelyéül tekinti, melyet imád. A fetisizmus a szellemesítésnek csupán egy primitív foka.

Hogy a fetis-imádás nem a könek, csigának stb. mint olyannak imádatát jelenti, erre nézve Ellis elmondja, hogy minden egyes bennszülött, kivel a fétisről beszélt, nevetett azon, hogy róla feltételezik, mintha egy követ isten gyanánt tisztelne.

A maorik által faragott fadarabok istenekül csak akkor tekintettek, ha mint olyanok fel lettek öltöztetve, különben pedig közönséges fadaraboknak tekintettek.

Briton azt mondja: «*nowhere in the world did man ever worship a stick ar a stone as such*».

A fetisizmus minden esete azt mutatja, hogy az csak kapocs az imádó személy és az imádott hatalom közt, mind az a magyarázat, a mely e tárgy mögött rejlő szellemi hatalmat figyelmen kívül hagyja, ép a lényegest nélkülözi.

A fetisimádás a szellemesítés legalacsonyabb foka, tulajdonkép átmenet a varázslatból, a természetimádásból a szellemesítésbe, az emberimádásba, a fetisizmus a vallási

fejlődésnek azon alacsony foka, midőn az öntudatra ébredés és a műveltség még igen kicsi.

A fetisimádásban az ember gyermekies kedélyvilága talál kielégítést, a fétisek a hit babái, ezekkel játszik és foglalkozik a gyermekkor embere, épügy, mint a mai gyermek a babákkal, de hatalmasan kifejezésre jut a fetisimádásban az önfentartási ösztön, az ember félelme s támaszkeresése, az ember a fétisben lakó szellemet önmagának foglalván le, annak védő hatalmát akarja magának biztosítani; imádás, kiszolgálás, áldozás útján annak kegyeit magának megakarja szerezni.

A fetisizmus még részben a varázsláshoz tartozik, a mennyiben természetfeletti erőt kényszerít bele természeti tárgyba, de magasabb vallási formák tulajdonságait is egyesíti magában, a mennyiben egy láthatatlan hatalom jelképének tiszteletét is magában foglalja.

A fétis főjellege, hogy a rendestől eltérő formájú, hogy a figyelmet leköti, pl. valamely kő, fadarab, csiga, a melynek különös formája van, gyakran állati, emberi hasonlattossága van. Ez a fétis a vadak nézete szerint titkos erővel van felruházva, abban a bizonyos tárgyban rövidebb vagy hosszabb ideig lakik, esetleg örökké benne lakik, ez a hatalom mindég személyi jellegű és akaratos lény, halló, látó, érző és cselekvő képességgel van felruházva.

A fétis saját akaratánál, vagy pedig egy idegen hatalom akaratánál fogva cselekszik, a mely idegen hatalom abba a bizonyos fétisbe belép vagy kívülről hat reá s mely hatalom az illető anyagtól teljesen külön is választható.

A fétist tisztelik múltjára és jövőjére való tekintetből.

Benin-ben minden, a mi a természetben rendkívülinek látszik, Istennek hisznek és áldoznak neki. Kiki saját papja, a mennyiben Istenének saját tetszése szerint áldoz.

Az arany partvidék bennszülöttei megállmodják, hogy hol kell a fétist keresni és ott meg is találják, hazaviszik és otthon, mint valami védő Istant lakásukon őrzik és tisztelik. Itt némi átmenetet látunk a védő szellemek-

hez, melyeket Észak-Amerika indiánjai totem név alatt imádnak.

Egy védő szellem annyiban különbözik a fétistől, hogy az egész életre szól, továbbá bárkinek nem lehet védő szellem, de többnyire csak egy törzsnek vagy egy csoport embernek, de egnél több semmiesetre sem lehet egy törzsbeli embernek, míg fétise bárkinek lehet, lehet több fétise egymásután, illetve azokat tetszése szerint kicserélheti, változtathatja.

A fétis gyakran olyasvalami, a mi tulajdonosának erőt, bátorságot, ügyességet ad, így erős állatnak vagy bátor embernek valamely része. Ezen testrészek az illető állatnak vagy embernek testi, szellemi tulajdonságait magukban viselik s arra átruházzák, ki azokat bírja, tehát itt a fetis-imádásban találkozik a varázslás a szellemesítéssel.

Az ilyen fétiseket a vadak gyümölcs- vagy csigahéjban hordták testükön. Nagyértékű ily fétis pl. az ember szemgolyója, mert biztosítja az éles látást, vagy pl. a krokodil fogai, mert veszedelmes nagy hatalmat képvisel. Bosnian szerint Guineá-ban úgy készül a fétis, hogy egy fapipába földet, olajat, vérét, elhalt állat vagy ember testrészeit, tollat, szőrt, emberi váladékot stb. tesznek s ekkor kész a fétis.

A fétis abban különbözik Istantől, hogy a fétis szellemre csupán egy bizonyos tárgyat, a melyben lakik, lát el csodászerű hatalommal, míg az Isten hatalma különféle formában, tárgyban, az egész világban nyilatkozhatik meg.

Az aranypartvidéki fétisek, a «bosum»-ok nem Isten jelképei, aki mindenhol lakik, de mindegyikük egy külön szellemnek a rejtekhelye.

De legjobb példa ezen különbség megvilágítására, illetve a fétis igazi jellegének bemutatására a Suhman-fetis. Ha valaki suhmant óhajt, elővesz valamely tárgyat, pl. egy nyersen faragott fa képmást, feltűnő formájú követ, vagy fagyökeret, esetleg egy kis vörös földet, mely kosárba van téve és akkor hívja a Sasabonsum egyik szellemét (a Sasa-

bonsum az istenségeknek egy osztálya, melynek tagjai minden azonos jelleggel bírnak), hogy lépjen be az elkészített tárgyba, Igérvén, hogy tiszteleti fogja s áldozatot hoz neki. Ha a Sasabonsum egyik szellemre beleegyezik, hogy a tárgyban lakjék, egy halk sziszegés hallatszik és a «suhman» teljes. A fétis naponta kap táplálékot, tisztelettel bánnak vele s főkép arra használják, hogy másra, ellenségükre, versenytársukra hozzon valami rosszat, szerencsétlenséget, betegséget stb.

A fétis gyakran csak tiszta eszköz, melynek segélyével a szellem a tiszteleivel közlekedik és csupán ezen közlekedés alkalmával ölti fel a személyi jelleget, ilyenek az új-seelandi fétisek, a *vakapakok*. Formájuk egy kis cölöp felső végén nyersen faragott fejjel. A pap először a fej nyaka táján veres papagálytollakból fűz egy koszorút, a mit pahannak, szakállnak neveznek, miután ez megtörtént, elfoglalja azt az «atua», vagyis az Isten szellemé. A pap aztán a kezében tartja és rázza, mondogatván a karakiát, a varázslást, vagy ha úgy veszszük, az imát. Más esetben kenderlevéllel köti körül a pap a fétis nyakát s a földre helyezve rágatja, hogy annak figyelmét magára vonja. Ezen fétisektől isteni hatást csak akkor tételeztek föl, ha azok fel voltak öltözötték, különben pedig csupán fadaraboknak tekintették azokat. Istenül csupán az ősük szellemét tisztelték és imádták.

Nyugat-Afrikában a vándorszelemet a varázsló doktor az uganga szertartásokkal valamely tárgyba csalja rövidebb vagy hosszabb időre.

A polynézek fétiseket csinálnak maguknak, hogy isteneiket láthassák. A fétisek tehát oly jelenségek, a melyekben s a melyek által az égi hatalmasságok akaratukat nyilvánítják.

A Sierra Leone vidéki négereknél a fétis közvetítő Isten s ember közt. Afrika számos néger népénél külön társadalmi osztály van, kiket már papoknak nevezhetünk, a kik a fétisek útján Isten s ember közt közvetítének, ezek a közvetítők nagy felelősséget vállalnak, ha közvetítésük nem

sikerül, a nép rajtuk tölti ki elégedetlenségét. Gyakran a fejedelem, mint főpap, mint főközvetítő a felelős, így pl. a kongó-vidéki négereknél, ha a fejedelem közvetítése Istennél eredménytelenül járna, rosszalólag tüntetnek ellene. A fehér Nílus melleti népeknél a fejedelemnek, ha nem tudta kieszközölni az esőt, meg kell halnia. A banjaroknál a fejedelem minden elemi csapásért felelössé lesz téve, pl. marhavész, rossz idójárás, szűk termés stb. esetén felelösségre lesz vonva s megbüntetve, miért nem használta fel jobban az istenekhez való összeköttetését.

A középafrikai néger az ő mokissojának (fétis) rabja, de csupán addig, a míg beteg nem lesz, vagy valamely szerencsétlenség nem éri, mert ez által már be van bizonyítva, hogy a fétis nem tud vagy nem akar segíteni, ekkor a mokissot eldobják, ha az Isten nem tud segíteni – gondolja a néger – akkor el vele, csak addig van értelme az Isten képviselő fétis tiszteletének, míg az az embernek hasznára van. A néger e tekintetben egyszerű és józan gondolkozású. A neki nem segítő Istenet eldobja s választ azonnal egy másikat, egy másik fétist, hátha az hatalmasabb, ügyesebb vagy jótékonyabb lesz. Ha egy ily néger elhal, a mokissoja is vele hal, ha egy fejedelem hal meg, sok mokisso pusztul el egyszerre.

Mindezen példák fényesen igazolják azt, hogy az ősemeber maga teremte Istenét, a legegyszerűbb élettelen tárgyak kielégítették ebbeli vágyát s megtette azokat Istenekké, a személyi szellemi hatalom képmásaiává, ezen primitív szellemesítés és istengyártástól a későbbiek abban térnek el, hogy mind szebb s nagyobb, az emberhez hasonlóbb képmásokat állítanak fel, az imádat marad ugyanaz, csupán formája lesz művésziesebb, sokszerűbb.

Az aranypartvidéken lakó csi-négerek azt tartják, hogy a kültermészetben mindennek van lelke, minden dologban, mit nem emberi kéz alkot, szellem lakik, a melynek jótékony vagy kártékony hatalma van az emberre nézve, a szerint, hogy tisztelik-e, vagy pedig elhanyagolják.

Abból, hogy egy tárgy mozdulatlan, abból a vadember arra nem következtethet, hogy nincs lelke, mert a test is mozdulatlan, ha az ember álmodik, mondja az indián. A szikla is bír lélekkel, mondja az indián, mert az is mozog, néha reáesik az indiánra, vagy az indián a sziklára, minden két esetben megsérül az indián. Ki sebezte meg? a szikla, tehát kell hogy lelke legyen.

Délkeleti Afrika tengerpartján a kafferek földjén kivettődött egy hajóhorgony, egy kussa-kaffer fönök letörte a horgony egy részét s reá nem sokára meghalt, a fönök alattvalói a horgonynak tulajdonították a fönök halálát s azóta nagy félelemmel imádták.

A basutók nagy gránitköveket tisztelnek. A Niger-vidék lakói mesélik az utazóknak, hogy főisteneik között vannak kövek. Ha valaki beteg, a kövekhez megy családjá s a kőnek adnak ételt és italt, hogy kiengeszteljék s az a beteget meggyógyítsa, ez tulajdonkép annak a szellemnek szól, a melyik a köben lakik.

Bómában a Dianának szentelt képmás egy faragatlan sziklatömb volt. Cybele istennőnek, a föld istennőjének képmása, a mit Phrygiából nagy pompával hoztak Rómába (204-ben Kr. e.), egy kis fekete, nyers s faragatlan kő volt.

A kövek tisztelete a művelt népeknél mai napig is fennmaradt, nem beszélve a mohamedán világ mekkai fekete szent kövéről, Európában még igen sokan hordanak magukon s tartanak házukban köveket, melyeknek különös hatalmat tulajdonítanak, ezek az amulettek, talizmánok stb.; ez a kő szerencsét hoz, mondják, emez szerencsétlenséget, pl. opál. Ez mind a régi köimádás maradványa.

A malayok azt vélük az ércekőről, hogy azok élnek, mert összehúzódnak és kitágulnak, azt tartják, hogy az ércek önmagukat szülik, hogy éreznek s tetszés- vagy nemtetszésüknek kifejezést tudnak adni.

Fluider Pétrie tanár újabb ásatásai Sinai-ban arra mutatnak, hogy 6000 évvel Kr. sz. előtt az ottani hegyek közt Hat-hort, a türkis istennőt imádták.

Ezen felfogásra vezethető vissza a régi görögöknél Athénben is fennállott ama szokás, hogy ha valamelyik kő vagy balta stb. valakinek halálát okozta, azt nyilvánosan elkárhoztak s a tengerbe dobták.

Angliában csupán 1846-ban törölték el a «deodand»-törvényt, melynél fogva nemcsak állat, de bármely élettelen tárgy, szerszám, kerék, fatuskó, kődarab stb. ha valakinek halálát okozta, nyilvánosan el lett adva s annak ára a szegényeknek juttatva, mintha az hibás lenne az illető halálában.

Az élettelen tárgyak szellemesítését megtaláljuk ma is a gyermekkornál, mely korban leghasonlóbb az ember a kezdetleges emberhez. A gyermek, ha a székbe vagy ajtóba üti a fejét, dühösen azoknak fordul, «te csúnya szék, csúnya ajtó» s megveri azokat, mintha azok okozták volna neki a fájdalmat, mert ő is szellemesíti azokat, a vademberhez hasonlólag ép oly személyeknek tekinti azokat, mint a milyen ő maga.

A legtöbb vad nép eleinte a közvetlen környezeti természeti tárgyakat imádta, a természeti Isten képmását csinálták meg s azt lakásuk közelébe helyezték el mint védőszentet, idővel ennek eredete ködbe vész s a természet képmásából fétis alakjában az emberi Isten képmása támad. Sok helyütt a fetisimádás az ősök tiszteletével olvad egybe. A melanézek azt tartják, hogy a halottak lelkei kövek, csontok formájában hatnak reájuk. Sok vad népnél a kecskecsontok jelentik az elhaltak lelkét, az antilop, a vaddisznó, a majom, az erdő szellemeit, vagy erdőben eltemetett ősök szellemeit.

A nyugatafrikai fétis ismertető jele, hogy a szellem ős a tárgy, a miben az lakik, elválaszthatók. A nyugatafrikai négerek, mint a legtöbb vad ember, a lélek és a test külön-váltságában hisznek. Mindent a világon kétlakinak tartanak, melynek teste és lelke van. A lélek nincsen szorosan az anyaghoz kötve, abból eltávozhatik s beleköltözhetik. Pl. ha a fát a villám lesújtja, akkor annak lelke azt elhagyja, ha a főzödedény eltörök, lelke azt elhagyja, ha a lándzsa eltörök, ha a lövőfegyver csüörtököt mond, akkor azok lelkét

valaki elrabolta. Az egész világ körülöttük lélekkel bír, szellemesítve van. Ha a szellem kiköltözött a fétisből, annak nincs többé személyi értéke, cselekvő képességi értéke, de mint amulet még használható. A «mirrone» egy kedvelt fa a Kongo partján, ez a fa az otthonnak a védő fétise, ezt az ottani négerek nagyon tisztelik és pálmabort tesznek alája, hogy abból igyék. De ha a fa sérülés vagy megöregedés folytán életerejét elveszti, többé nem imádják mint fétist, hanem a kérgét lefejtik s az asszonyok azt ruha gyanánt hordják, hogy az öket a gonosztól megóvja. A fétiseknek áldoznak napról-napra, étellel, itallal táplálják azokat, néha néha egy-egy tyúkot, a gazdagabbak egy-egy juhot áldoznak neki, persze csak szóval, mert a szertartás végeztével mohón nekiesnek a tyúknak vagy juhnak s azt az utolsó porcikáig felfalják.

Ellis írja a kafferekről szóló könyvében: a fétiseket, ha nem használnak nekik, sok helyütt bántalmazzák, rúgják, tapossák, sót megégetik vagy a földbe temetik, gyakran dühökben darabokra tépik, törik a fétist, vagy vízbe dobják stb. A guineai néger megveri a fétist, ha az kívánságát nem teljesíti.

A fetisizmus tulajdonkép oly korszakot jelent, melyben minden tárgynak lelke van s a melyben igen sok tárgygyal lehet érintkezésbe lépni, mint olyanokkal, melyeknek lelkeik vannak. A fetisizmus a vallás gyermekkora, megfelel az általános fejlődés gyermekkorának. Nézd a bolygófejlődést nagymérvű egyneműség, gázszerű állapot, az atomok mind külön-külön nagy gázszerű tömeget tesznek, még sincs semmi forma, semmi elkülönültség, jellegzetesség; a vallásosság a legáltalánosabb, de nincs mélysége.

A fetisizmus mint ily gyermekes vallásosság, mint a naturalizmus szomszédja, mint a szellemesítés alap ősformája fentartotta magát minden időkön át bizonyos formákban napjainkig, minden kor vallása hemzseg a fetisizmustól, pl. a nagyműveltségű polytheista Egyptomban az isteneket képviselő kis szobrocskák naponta új ruhát kap-

tak, megtisztítottak, szagos fűvel füstöltettek (a szobrok szobáit is tisztogatták), az Istenet és a fétist az egyptomi papok csaknem egyértékűnek nézték, a szobrocskák előtt hasra feküdtek, megcsókolták a földet és a szobrocskának áadták az uralkodói pálcát, kar s lábgyűrűkkel, amulettekkel ékesítették azokat.

A görögöknel és rómaiaknál is számos fétist találunk fel, pl. a fallus helyettesítő a termékenység Istenét, s úgy Hellasban, mint Rómában a nők a fétist mint áldásthöz talizmánt hordták s imádták stb.

A keresztyén vallás is tele van fétissel, Krisztusnak s a szenteknek reliquiái, Jézus családjának s a szenteknek szobrocskái és képei – bármily otronba alkotások is azok gyakran – mind megannyi fétis gyanánt tiszteltetnek.

A szellemesítés további folyamata.

Az östermészetiség (naturalismus)-ból kifolyólag s avval kapcsolatosan a kezdetleges gyermek-ember szellemesítése eleinte abból áll, hogy a hozzá közel álló egyszerű kezdetleges élettelen tárgyakba az alaktalan, formátlan, mondjuk inkább jellegtelen szellemek millióit megtéríti, miként azt a fetisismusnál láttuk, idővel azután az ember különbséget kezd tenni élő s élettelen, mozgástalan s mozgó közt, s a szellemesítés az élettelen millió tárgyról halad az élők felé az állatok és a természeti jelenségek felé, egyszóval a természeti erőket szellemesíti az ember; a milliónyi közel fekvő élettelen tárgyakról áttér az élő növények s állatok felé és a természeti mozgó jelenségek felé, mint a milyenek a nap, a hold, a csillagok, a folyó, a szél, a tenger, a felhők stb., tehát látköre tágul, kezdi megkülönböztetni az élettelelent az élőtől, kezdi megösmerni a körülötte fekvő közelebbi világot, a tárgyakat, kezdi az élettelen jelenségekről levenni a szellemi jelenséget s mindenki által az élőkre, az elvontabb természeti jelenségekre ruházza azt, az élő lények, a természeti erők személyesítését számos példával fogjuk bemutatni. A következő fok lesz azután a jövendő korszakban az ember-szabású világteremtők elvont alakjainak megszemélyesítése.

Persze a fejlődés nem halad folytonosságban, de gyakori visszaesést mutat, a nagy természeti erők személyesítését, a hatalmas nagy elvont értékű isteneket az emberek elhagyják, az nekik még igen magas, ők visszatérnek az ezernyi apró, őket körülvevő, anyagi felfogásuknak jobban megfelelő szellemekhez. Az emberiség lassan halad, nem bírja ki a szellemi reformátorok szárnyalását. Brama, Budha, Laocse, Konfucse, Mózes, Mohamed, Jézus mind a sors ama iróniájában részesülnek, hogy az általuk terjesztett magasztos világfelfogást s erkölcsöt utódaik nem követték és nem követik, s eszményi tökéletességű elvont nagy Istenüket senki sem imádja, az emberiség az ezernyi apró szenteknek s bálványoknak hódol, mert az emberiség fejlődése igen lassú, az ember nem tud felemelkedni az anyagiság sarából, de abba szárnyaszegetten beleragad, boldogtalan s elégedetlen.

A növények szellemesítése.

Az ösemberek azt vélték, hogy a növények, állatok s embereknél az örök élet oka ugyanaz és hogy ezen ok, t. i. a szellemérő az egyikból a másikba szabadon átközlekedik. A kezdetleges felfogás az embert nem helyezi annyira az egyéb természeti lények fölé. Az összes élőlények összertozandósága s egyenrangúsága szébb, nemesebb, mint a későbbi monotheista vallásoké, így a keresztyénségé, mely csupán az emberszeretetet hirdeti.

Az ember eleinte közelebb volt még a természethez, jobban megbecsülte annak egyéb teremtményeit.

A vad ember a fát nemcsak mint a szellem lakóját, de mint valóságos, lélekkel bíró lényt tekinti. A vad ember a mozgást azonosítja az élettel. Mert ő maga mozog s neki lelke van, minden mozgó dolgot, így a fákat is lélekkel bíró személyiségeknek tekinti. A vad ezen felfogásának jellemzésére elmondjuk a következőket:

Midön a matabelok Buluvayoban először megláttak

egy lokomotivot, nagy állatnak képzelték, mely tüzzel táplálkozik, mely gyűlöl a munkát s mérgeben zúg és fúj, mielőtt megindulna és hogy sokat szenved a maláriától, azért oly forró. Vajjon nem-e önt bele a fehér doktor orvosságot, mikor morog – kérdezték.

Du Chaillu beszéli, hogy Asango benszülöttei úgy néztek órájára, mint valami hatalmas szellemre.

Egy arawak midőn meglátta Brett utazó zsebóráját azt monda, «él».

Az eszkimók, mondja Ross sarkutazó, az ő gózhajót elölényeknek néztek, miután azok evezés nélkül mozogtak.

Bár a fa a földbe van gyökerezve, minden kívülről jövő befolyásra felel. A szél vagy vihar hatása alatt mozog, lombja zúg, ágai recsegnek s a rajta lévő madár s rovar behatására felel, sóhajt, zörög, nyög stb.

A vad ember azt hiszi, e fa lelke sóhajt, nyög és panasz-kodik, minden félellemmel tölti el a vad embert, minden fától fél, mint titokzatos hatalomtól. Viszont hálával van eltelve a vad ember a gyümölcsadó fák s növények iránt, így szoros viszony fejlődik ki a fa és ember közt. A fát vagy ellenségének vagy barátjának, de minden esetre élő lénynek tekinti, sokkal közelebb áll hozzá, mint a művelt emberhez. Nem bántja a fát, nem vágja le ágai:, vagy azért, mert bosszújától fél, vagy mert nem akar neki fájdalmat okozni. Ha teszi, akkor szertartásosan teszi, bocsánatot kérve tőle, hogy kénytelen bántani. Sok fát, kivált jótékonyát szentként tisztelnek.

A nyugatindiai néger nem vágja le a gyapotfa ágait, mert fél annak bosszújától, az ozsibvé indián nem vágja le az élő fát, nehogy annak fájdalmat okozzon.

Ily felfogáson alapszik a mexikói Tota, a görög Dionysos, a római Jupiter Feretrius tisztelete, az indiai, a görög, perzsa, assyr stb. szentberkek tisztelete, a szent fák mint a skandináv Igdrasil, a chaldeusok Cédrusa, a héberek Tudás-fájának tisztelete. A kezdetleges ember azt vélte, hogy az emberből eltávozó lélek a fákban tovább működik, ezért kímélték

a fákat, sokkal többre becsülték, mint mi manapság. Az ember s növény élete közt szoros kapcsolatot képzeltek.

A fák beszélnek, mondta, ha leveleik zörögtek s kérték őket, hozzanak gyümölcsöt.

A görögök azt hitték, a holt ember lelke a sírja közelében levő fába száll. Innen származik a sírokra való faültetés szokása, hogy a holt ember lelke ott nyugtot találjon, abban tovább élhessen.

A vadak a fa gyümölcsét is személyesítették, a malájok a rizst az aratás után megszólítják, becésző szavakkal illetik.

A finn Kalewala emberszármarazta növényekről beszél, melyek a pásztorok nyájait őrzik.

A szent fák minden vad nép életében nagy szerepet játszanak, ezeket istenek gyanánt tisztelik, zarándokolnak hozzájuk, mint a termékenység jelképeihez, ajándékokat visznek nekik, feldíszítik azokat a vademberek nejei s kérlik, adjon nekik termékenységet.

A szibériai nomád népek még ma is imádják az erdő szellemét, más szellemet nem imádnak, de ezt imádják s kérnek tőle gazdag vadászsákmányt.

Az állatok szellemesítése.

A kezdetleges ember az állatokat igen nagyra becsülte, mint oly lényeket, melyek nálánál hatalmasabbak voltak, valósággal a föld urainak tekintette azokat, kivált a madarakat s a nagy ragadozó állatokat magasabb lényekként becsülte, később az erdők kiirtása, a pásztorélet s földművelés terjedtével a házi állatokat tisztele az ember, az előbbieket hatalmukért, utóbbiakat jóságuk és használhatóságukért.

Az állatokat személyesítette az ember, emberi tulajdon-ságokkal ruházta fel, sőt emberfelettiekkel, oly lényeknek tekintette, kik beszélni tudnak, a kik az ember sorsában résztvesznek, azt intézik.

Az állatokban az okosságot is bámulták és bámulják

ma is a vademberek, a kik jobban megbecsülik azokat, mint a kultur népek.

Ép mert az állatokat így tisztelte a kezdetleges ember, ezek nagy szerepet játszanak vallásában. Állatok az első mondák hősei; egész népek törzsapátl tekintetnek, oly lényekül, kik jóslottak s a jövőben látni tudtak, a kik a világ teremtői, a kiknek alakjában az istenek megjelennek, ha láthatókká akarnak lenni. Csak így lehet megérteni az állatok nagy szerepét a vallásban.

Előbb az ember fölé, azután melléje helyeztetnek az állatok. Kelet-délafrika négerei a szamarat magukkal egyenlő eszű lénynek tartják és gyakran tölök véleményt kérnek, a majmokat oly embereknek vélük, kik a teremtésnél nem sikerültek.

A házi állatok jósága az emberhez, az embereket állatbarátokká tette, a mit a nem keresztyén vallások kifejezésre juttatnak. A keresztyénség, fájdalom, az állati szeretetre ki nem terjeszkedik.

Az állattenyésztő nép költészete az istállóból ered. Ezért költészettelének legkedvesebb tárgya, a tehén ezt bizonyítják a Veddák.

Egy német monda szerint a felhők tehenek, norvég monda szerint ha dörög az ég, a tehén az ég széles hátán állva a tenger felett bög.

Vedda dalokban a szivárvány tehénjászol stb.

A rig hymnusokban a hajnalpír piros tehén, az esőfelhők tehenek, kik tejüket öntik.

A mondák régiségett a benne szereplő állatokból lehet megítélni. Először kecske, majd disznó, tehén, végül ló volt a házi állat.

A perzsáknál az állatok kímélete szigorúan elő volt írva. Eranban nagyrabecsülték a kutyát, a melyik háromszorosan jobb az embernél, míg a kultúember magamagát becsüli legjobban, addig a vadember az állatot mint a teremtés urát önmagánál többre tartja. Az őember művészete minden állatokkal foglalkozik, az őember mindenre állatot rajzol

vagy farag, később születnek a fél állat, fél ember alakú csodaszörnyek.

A sas űsidőktől fogva mai napig mint az erő és ügyesség symboluma szerepelt, az állatok imádásának s tiszteletének maradványa az, hogy a nemesi címerekben rendesen állatok vannak, főleg ragadozók, kik az erőt vagy bátorsságot képviselik, gyakran már kiveszett állatok is, vagy hasznos házi állatok, a melyek a munkát, ügyességet, szorgalmat képviselik.

Az állatok iránti becsülésből folyik az ősemberek ama hite, hogy az élet folytatódik az állatban s viszont állatból az emberbe, ez a hit még most is fennáll sok vad népnél, így az északamerikai indiánoknál. A zuluk vélük, hogy fönökeik oroszlán vagy elefánt testébe vándorolnak, ezen állatoknak áldoznak, hogy azok öket segítsék.

A hyénákat átalakult öregasszonyoknak tartják Afrikában és ezért nem ölik meg azokat. Amadagaszok azt tarják, hogy fönökeik lelkei krokodilusokba bújnak. Európában is hittek a lélekvándorlásban. Német mondák szerint a lelkek átszállnak macska, borjú, disznó, kutya, galamb, varjú vagy pillanóbaba. Bizonyos emberek kígyó és sárkánybőrbe bújnak.

Ezen őshitból, hogy az élet elpusztíthatlan s hogy a lélek tovább él, bár más formában – származik a későbbi tan a lélek halhatatlanságáról. A malájok szerint ember s tigris szerepet cserélnek, a tigriseket igen tisztelik, sőt házi tigriseket tartanak.

A mexikóiak is ily hitben voltak s azért elzárták asszonyaikat, nehogy azok tigrissé válva a rossz bánásmódért boszút forralva öket megegyék.

A Herero négerek azt hiszik, hogy az emberi lelkek legszívesebben a kutyákba vándorolnak, ez által magyarázzák azok ragaszkodását is az emberhez. A *babylonik* az isteneket állatokhoz hasonló lényeknek gondolták, egy szóval természet szülötteinek. A régebbi vallások nem ismerték még azokat a csodás, elvont, természetellenes szellemi hatalmakat, melyek a későbbi vallásokban kifejezésre jutnak.

A babylonok az isteneket *bikafejű embereknek* ábrázolták, evvel elismervén az állat nagyobb értékét maguk felett. Az *állatokban a nagyobb erőt tiszteltek s igyekeztek azokat imádva*, azok jóindulatát, segítségét megnyerni.

Minden indián-törzsnek van egy *védállata*, vagy egy okos delfin, vagy egy alligator, vagy bivaly, farkas, medve stb., a melyet mint a törzs apját, Istenét tisztelik. A brazíliai indiánok isteneiknek madár alakot adtak, mert a madár gyorsan bárhova tud röpülni s minden lát. A madarakról azt is hitték, hogy a jövő eseményeit előre látják. A gólya a német monda szerint Oderberonak neveztetik, vagyis gyermek-, illetve lélekszállítónak; jósmadárnak vélték, a melyik a fiatal anyának megjósolja, hogy nemsokára gyermeket kap. Mivel a gólya fiait oly nagyon szereti, azt gyanították, hogy emberlélek van benne.

Ázsiában a *sasról* azt hívék, hogy istenekkel közlekedik, őt magát mint Istant imádták, a melynek valódiságát bizonyítják a Nimrud vagy Ninive-ben talált régi okmányok.

A *veresbőrű indiánok fejlődéstana* szerint a *tengeri állatokból* lettek szárazföldi *állatok s ezekből emberek*.

Tibetben azt tanították, hogy nőstény majom az emberiség ősanya.

Lyell Alfréd a jelenkorai állattisztelet példájául felhozza, hogy Ázsiában, majomlakta vidéken Hannman név alatt egy majmot imádnak, melynek képmása minden községen látható.

Van egy másik Isten is, emberalak majomfejjel, «Avatar» a neve, ez egy régi istenség, erről csodás legendák keringenek.

Ez az ázsiai majomimádás az embernek a majomhoz hasonló eredetére vezethető vissza.

A zsidók törzsjelvényei (származási jelvényei) szinte bizonyítják, hogy Jehova előtt állatisteneik voltak (oroszlán, kígyó, farkas]

Minden újabb vallásban benne van az a hagyomány, hogy régebben minden jobb volt a világon, a biblia szerint paradicsom volt, hol az ember a vadállattal együtt élt, míg on-

nét az első emberpárt ki nem üzték. Ezt a hagyományt minden népnél feltaláljuk s ez arra vall, hogy az ember eleinte sokkal szelídebb s jobb volt s csak utóbb lett oly szenvedélyes vérengző vadállat.

Indián mondák szerint Isten eleinte farkas, majd medve s végül (a legvérengzőbb) ember alakjában mutatkozott, a vörösbőrűek az állatot tökéletesebbnek tartották az embernél. A *hinduk a tigrist tiszttélték mint Istant.*

Siam lakói a fra kho-t tiszttelik, a mi ökörurat jelent. Isteniséget az ökör erejének és nagy nemző képességének köszöni. A vad népek láthatatlan Istant nem imádnak, ök olyanban hisznek, a kit látnak, ilyenek a hatalmas állatok. Dahoméban fenti okokból a leopárdot tiszttelik erejéért és félelmetességeért.

Sok népnél a legfelső Isten medvebőrben jelenik meg. A finneknél az «erdei bácsi»-ka (medve) igen tiszttel hatalmi lény.

Fentiekből látható, hogy a *kezdetleges emberek nem ismernek* elvont, ú. n. *szellemi isteneket*, de a rajtuk kívül létező *elő lélekkel bíró* hatalmasabb lényeket (állatokat) teszik meg azon lényekké, kiktől segítséget kérnek, ök képtelenek elvont szellemi erőket képzelní s imádni.

Az egyptomi ra, ptah és osiris, tehát három Isten, az apis bikában testesültek meg.

A legtöbb nép mondája szerint az Isten anyja egy *égi sugár* által termékenyítetett, úgy szülte egy tehén az apis ökröt (Herodot szerint). Plutarch szerint egy *holdsugár* érintett egy tehenet s úgy szülte az apist. Pomponius Mela szerint is égi fény termékenyíté apis anyát. Innen származik a Mária szeplőtelen fogantatásának tana is.

Az indiánoknál a pusztai farkas a legokosabb állat, a világ teremtője, aki azt a semmiből kaparta ki.

A alewala epos szerint «a *medve*» a világ teremtője.

A kígyó zajtalan csúszása, színgazdagsága, nagy ereje. ügyessége, halálos csípése a vadember szemében az állatok közt legelső helyre teszik azt, a kígyó volt náluk az élet,

majd a halál jelképe, mint elsőrangú gonosz szellemet nagyon tiszttelték. A régi görögök Zeust kígyó formájában tiszttelték. Ceylonban a «Cobra» kígyót még ma is Istenként tiszttelik óriási csodáttevő hatalmánál fogva, hogy t. i. egy csípéssel megöli az életerős embert.

A magyarok a lovát istenítették. A ló a magyarok istene volt «táltos» név alatt, a mi jóslót, varázslót jelentett. A táltos ló a széltől fogant, zsarátnokot evett, tüzet fújt s megmondta a jövendőt. A magyar mint lovas nemzet ezt az állatot isteni tulajdonsággal ruházta fel.

A ragadozóknak, vadállatoknak a vadember áldozik, de nem azért, mintha tisztné, de mert fél tőle, hogy haragját kiengesztelje. A vademberek fejedelmei kitüntetésnek veszik, ha őket állatokhoz hasonlítják. így az afrikai néger-fönököknek hízeleg, ha őket nagy oroszlánnak, hatalmas elefántnak hívják. A zuluk a fejedelmet fekete foltos borgjúnak vagy marhának dicsérik. Az egyptomi királyokat lófia, fiatal bika névvel dicsérték. Sok ősnép az állatokat, mint az erkölcs őreit és az ember segítő társait tekintette, így tekintették őket az islandiak, így tekintik őket a quiche-indiánok isteneknek, így pl. a tigrisben isteni bírót látnak, aki a gonosz embert felfalja. Azért kiabálnak a tigrisnek, ha találkoznak vele, «nem vétkeztem». A Kongo négerek azt hiszik, hogy az oroszlán, ha udvariasan köszöntik, senkit sem bánt, kivált az asszonyokat nem.

Az indusok az állat iránt sokkal hálásabbak, mint az európaiak s a beteg vagy megoregedett állatot nem ölik le, de élete végéig eltartják. A régi görögök azon öszvéreket, melyek a parthenon építéséhez köveket hordtak, szabadon engedték és táplálták. Thessaliában a gólyát, ha valaki megölte, szigorúan büntetve lett stb.

A vadembereknél található állatimádat, a gyermek s részben a felnőtt művelt embernek szeretete az állatok iránt, az állati mesék, az állatoktól hemzsegő népmondák s művészeti hagyatékok oda mutatnak, hogy az ember az állatvilágból fejlődött s szeretettel tekint vissza bőlcsojére.

Egyáltalán a kezdetleges ember természetesen gondolkodik s cselekszik, annál azok az őrült, nyakatekert gondolatok, hóbortos vallási eszmék s alakok a melyek később, a kegyetlen harcias katonaállamok kialakultával, az emberiséget istentiszteletében kifejezésre jutnak, nem találhatók. A keresztyénség felléptével az állatok kivonultak az imádásból, büntetésül ezeknek kellett a templomokat kívülről őrizni s ezért a középkori építészek öket a templom külsején mint legyőzött pogány isteneket ábrázolták.

A természeti tüinemények szellemesítése.

Bármerre fordul az óember, mindenfelé, minden természeti tüineményben személyeket, szellemeket vél látni. A vilámlás, mennydörgés, mocsárfény, szélzúgás, földrengés, tűzhányás, minden tüinemények törvényei ismeretlenek előtte, tehát szellemeknek tulajdonítja azokat. A csodálatos tűz, mely minden megemészt s csak egy maroknyi hamut hagy, a mormoló patak, a tomboló tenger, a zsongó erdő, ezeket mind önmagával összehasonlítva, élölényeknek, lélekkel bíró személyeknek véli a vad ember.

Jellemző példa az élénk személyesítő képességre. Lord Avebury az «On the origin of civilisation» ímű könyvében beszéli, hogy Észak-Amerikában létekor egy éjjel nagy vihar volt, a kíséretbeli indiánok közül egy Picheto nevű nem tudván aludni, felkelt a sátorból, kiment s dohányt kínált a vihar Istenének és kérte, hagyja abba a dörgést.

Nagy különbség van a természet ijesztő nagy tüineményeinek időleges személyesítése és a természeti erőkbe, mint állandó személyi erőkbe vetett hit közt, hosszú fejlődési folyamat kellett az elsőtől a második fokig.

A szelet személyesítették, a szél mozgása igen alkalmas volt a személyesítésre, csakis így tudták ezt a hatalmas jelenséget maguknak kimagyarázni. A légsúrlódás okozta zajban a szél ara sírását, az erdei szellemek sóhaját, a felhőn lovagló

Walkürök rohamát (melyek lovainak sörényéből a dér hull) vélték hallani.

A viharban az ördög bőgését, a rossz szellemek tombolását vélték hallani.

A lengyel monda szerint az ördög táncol a forgószélben.

Az eszkimó életében nagy szerepet játszik a szél, ez az ő legföbb szellemük, «a viharok tulajdonosa».

Szélvihar. Az ainok szerint a vihar alkalmával az istenek az égben harcolnak, a harc lármáját jelzi a dörgés, a kar-dok villanását a villám, a villámütés egy legyőzött Isten hullása.

A németek Wotan-ja nemcsak a vihar ura, de teremtője is.

Wotan a germán viharisten, mérges ember, ki villámmal sújtja azokat, kik őt csúfolják, – eső alkalmával a felesége lepisil a földre.

A zsidó Zebaoth szinte viharisten.

Az embereknek a vihartól való nagy félelme később istenféléssé változik.

Egy est dal szerint a *hideg* is személyesítve lett, a mely ásítozva s rikácsolva magasra emeli karjait s bebocsájtást kér a melegített odúba.

A viszhang is egy költői személyiség volt.

A *hegyeket* mint esőt küldő jótékony hatalmakat személyesítették.

A karibok a földrengésről azt hitték, hogy ilyenkor az anyaföld táncol.

Az ég a fény és az eső forrása, először tárgynak, majd jótékony személynek, végül Istennek, égi atyának tisztele-tik.

Az ázsiai pásztornépek Istant s az eget ma is egyugyan-azon személynek tartják, miként Babylonban Ann isten maga az ég volt.

A magyar ma is azt mondja, az ég áldjon meg, ég veled, ami azt jelenti, Isten áldjon meg, Isten veled.

A kínainál is az ég és az Isten egy fogalom, a kínai

az eget mint apát, a földet mint anyát tisztelte, így a római is.

Az eget később, sokistenimádó korban a népek növekvő képzelete benépesíti az istenek ezreivel, de földi dolgokkal is, gyönyörű palotákkal s kertekkel, hol az istenek dőzsöltek.

A legrégibb népek a *csillagokat* drágaköveknek tekintették, később személyi hatalommal ruházták fel azokat. Indiánok azt állíták, hogy a csillagok táncoló embereknek kelkeik.

Az ős-finnek szerint minden gyermek születésekor egy csillag gyűl ki s halálakor egy csillag alszik el.

A *hajnalpirt* személyesítették, némely vad nép a hajnalpirt elpiruló leánykához hasonlította, kinek szűzi báját a ruha nem takarja el.

Queensland benszülöttei a hajnalpírt egy gonosz Isten mérges felhevülésének tulajdonították. A biblia szerint a nap vőlegény, aki örömtől sugárzó arccal lép ki kamrájából, ez az örömsugár a hajnali fény.

A tűz imádása.

A tüzet eleinte láthatat (állatnak) tartották, a mely fát eszik. A perzsa pap, ha fát tett az oltárra áldozás végett, azt mondá, «Te tűz, te uram és parancsolóm egyél».

A germán mondában a sárkányok képviselik a tüzet, a tüzet okádó sárkány a tűz személyesítője. A kínainak legfőbb istensége volt s maradt ma is a sárkány, ez a kinai népnek, mint legrégebbi népnek az őseredetére vall, régente sok sárkány alakú állat volt a földön.

A tűzokádó sárkány hite a tűzhányóktól ered, régente sokkal több tűzhányó volt, mint ma. A nép a tűzhányók működését teljes physikai tudatlansága mellett nem tudta egyébként kimagyarázni, mint személyesítés útján, azt képzelte, hogy egy földalatti sárkány mely valamely kincset őriz, okádja a tüzet. Evvel a hittel függ össze az Andromeda királyleány meséje is.

Hogy miért okád ép a sárkány tüzet, ennek a feltevésnek a nagyszámú tűzhányók és sárkányok egy időben való sze-replése mellett az a körülözés is alapot szolgáltatni látszik, „hogy a sárkányt oly állatnak vélték, a mely egyéb hüllők mintájára, mielőtt áldozatát elnyelné, mérges váladékot vagy lehelletet fűj arra, s avval már előre megbénítja, illetve megmérgezi.

Az égi párkány a meteorhullás volt.

Az indiai úzisten. «Agni» a dörzsölő (tűz-előállító) fában lakott s étvágyát zsírral elégítették ki.

A tűzköben is lakott a tűszsellem, a négerek Sierra Leone-ban a tűzkövet mint Istenet tiszttelték, a mennydörgést világuraló Istennek nézték.

A tűz szellemének eleinte csak fát vagy zsírt áldoztak, később, a mint vadultak az erkölcsök, állatokat, majd élő embereket áldoztak neki.

A tűzhányást minden kezdetleges nép személyes hatalomnak tulajdonítja.

A kamcsadalok azt hitték, a tűzhányó hegyben az alvilági szellemek cethalakat főznek s a felesleges tüzet kidobják a hegy kúpján át.

Hogy a tűz a vízben elalszik, ennek a perzsa Veddák szerint az a magyarázata, hogy Agni a tűz Istene egy gonosz szellemtől üzve a vízbe bújik.

A hold és a nap imádása.

A holdimádás kivált forró égöv alatt a legkezdetlegesebb kultúrájú népeknél fejlődött ki.

A legtöbb vadember tisztei a holdat, mint a termékenység szellemét. A holdimádás még korábbi időből való, mint a napimádás, a földmívelés előtti időből származik, a hold növekvését és fogyasztását összeköttetésbe hozták a természettel. És ennek megvan az értelme a forróégövi népeknél, mert ott a nap egyaránt árasztván melegét s éreztetvén vonzását az egész éven át, a növényekre hatást

nem gyakorolhatott, míg a növényzet többszöri gyümölcsözése tényleg a hold növekvéseivel van összefüggésben.

Dr. Johnson a Hebrida-szigeteket látogatván, írja, hogy a parasztok jobb termést várnak, ha növekvő holdnál vetik a magot.

Skóciában a lányok csak a hold növekvése idejében óhajtanak férjhez menni, mert ekkor reménylik, hogy termékenyek lesznek.

A hold az emberek jó barátja.

A hottentotta nagy kapitánynak hívja és kér tőle sok mézet, gazdag takarmányt és jó sűrű tejet. Sokszor a szerelem istennőjeként tisztelték. A keresztyén korban Mária Magdolna személyesítője.

Egy litván monda szerint a hold a napot feleségül vette, így született meg a tavasz.

Svájcban s Dániában sajtdarabbal hasonlították össze. A pásztornépek mint tehént tisztelték.

Az égi tejút elnevezését pásztoroktor kapta, kik azt az előttött tejhez hasonlították.

A holdat sok kezdetleges nép mint a nap férjét ábrázolta a lettek szerint a hold udvarolt a hajnalcsillagnak és ezért Pérkunos a lettek Istene kardjával ketté vágta, így lett belőle félhold.

A grönlandiak azt mondták a hold foltjairól, hogy a hold buja vágyaival nagyon üldözte Malina napistennőt, s ekkor a szűzies Malina kezét korommal bekente s ezen kézzel bekormozta a fajtalan hold arcát. Hát honnét is tudhatták volna a kezdetleges ismeretű emberek a hold felületének magyarázatát, de mégis kívánták azt kimagyarázni, azért fordultak ily naiv personifikációhoz.

A napimádás később következik be, mint a holdimádás, és pedig a mérsékelt éghajlaton üzött földmívelésnél, ahol főleg a nap erősbödésének köszönhető a gabona érése.

A napot a legkezdetlegesebb népek tüzes korongnak, pajzsnak, majd szalonnnadarabnak stb. nézték, később

állatokkal azonosították s végül belőle lett a hatalmas, mindenudó és mindenható Isten.

A nap az ő nagy hatásánál fogva első sorban mutatkozott alkalmasnak személyesítésre. A napot mint az emberiség anyját, a világ úrnőjét, mint legfelsőbb istenséget tisztelték az összes félvad népek és a pogány nomád és földmívelő népek. Eleinte tüzes korongnak gondolták, mely a tengerbe szálltakor serceg, de később mint időmérőt, a világ rendfenntartóját, a jog és erkölcs őrét tisztelték.

A legtöbb ilyen méltóság azután a napról az elvont egy Istenre ruháztatott át, a nap volt tulajdonkép az egyistenimádás forrása, a nap imádása emelte ki a népeket a sokistenimádásból s vezette őket az egy Isten imádásához.

A föld imádása.

Eredetileg az ember *csak gonosz szellemekben* hitt, mindenaddig, míg oly gyöngé s tudatlan volt, hogy mindenben ellenséget látta, de jött egy kor a fejlődés folyamán, midőn már némileg úrrá vált az ember a természet felett, ez a földmívelési korszak elején lehetett, midőn az ember leigázta a vadállatot, jármába fogta az ökröt, földet művelt, midőn az állat s a föld táplálták az embert. Ekkor támadtak a jó szellemek, a nap, az eső szelleme, de mindenekfelett a föld szelleme, az anyaföldé, melyből a vetés kicsirázott.

A föld mint szülőanya, mint az élet forrása tiszteltetett, és mint halálanya, ki gyermekeit életük végeztével ismét magába fogadja.

A föld az ég szellemének segélyével táplálja az embert. Ily Isten a «Tomatzi» volt az aztékoknál, a Mama Cocha Peru lakóinál, Demeter a görögökönél, a Bona Dea a rómaiaknál. Bona Dea volt a keresztyén Máriának ősanya. Ennek bizonyágára említjük, hogy francia földön a La Bonne Dame de Puy és a Notre Dame d'Arles templomok, az egykori római Bona Dea templomok színhelyén épültek. Csak az elnevezés változott, a forma, a lényeg maradt ugyanaz.

A Mária-kultusz azért lett oly virágzóvá mindenütt ott, a hol előbb római kultúra volt, mert a rég ismert s tisztelet Bona Dea, az anyaföld személyesítőjének helyébe lépett.

A vad embertől kezdve a legújabb korig a földet minden személyiségnek tekintették, ezen alapult az a szokás is, mi a legújabb időkig fennállott, hogy embert majd állatot öltek le azon helyen áldozatul, a hol házat építettek a földre, hogy evvel a föld szellemének háborgását elkerüljék, másrészről, hogy zavartalan jóakaratát megnyerjék.

A föld szellemébe vetett hit az ősemebernek minden a földdel kapcsolatos jelenségre nézve magyaráratul szolgált. így értette meg a vadember a növést, a termést, a föld savainak, kincseinek, ásványainak, gyümölcseinek termelését és nyújtását az ember számára, a föld istennőjének külső jelvénye keleten a Fallus, mint a termékenység jele volt.

Ily földi istennők voltak Indjábaji a rizsanya és a gyapotmama, Európában a búzmama, (Demeter), Amerikában a kukoricamama.

Ide tartozott az a szokás, hogy a termésből bábut csináltak, ez képviseli a búzamamát, ezt elteszik a jövő vetésig, hogy mintegy biztosítsa a jövő évi termést, s ezt cifra szertartások mellett viszik ki az új vetéskor, ez a szokás még ma is dívik Európában.

Peruban a Sara-mamát, azaz a kukoricamamát tiszteletük, kukoricalevelekből babát csináltak s eltétek szinte a jövő évi vetésig, mikor épügy szertartások között, mint az európaiak a búzamamát, kihordták a földekre.

A malayok a rizst teszik el így baba alakban a jövő vetésig s akkor a vetőmaggal vegyítve elvetik, hogy a szen-telt rizs gazdag aratást biztosítson.

A víz imádása.

A zsidók ősénekeiben a forrás mint élőlény szólíttatik. Smith E. tanár állítása szerint a régi zsidók a folyóvizet

nemcsak mint a szellemek lakóhelyét, de mint élőlényt tekintették, mivel az mozog.

À víz imádását a keresztyénség a zsidóságtól vette át, a forrásokat Mária alakjában imádják, ezer s ezer forrás, kút van, melynek üdítő vizét a keresztyének Mária alakjában imádják, s a víznek így személyesítve azt, sokkal nagyobb hatást tulajdonítanak, mint mire az vegyi alkatánál fogva képes, de az auto suggestio, a képzelet a víznek csodáshatású gyógyterőt ad; leghíresebb a Lourdes-i szentkút, a mely víznek hatalma megszünnék, ha személyes jellegét elvesztené, ez bizonyítja legfényesebben, hogy a vallás tisztán képzeleten alapszik, és teljesen az ember érzelmi világára van alapítva.

A hindu a Gangest tartja szent víznek, a babylonai az Eufrates vizét, a zsidók a Jordán vizének tulajdonítottak csodás gyógyító hatalmat.

Eégente a forrás pogány istennője, most Máriaja gyógyítja az emberiséget.

A régi peruiák a tengeranyát, mamacochát imádták, mint leghatalmasabb szellemet, a ki hallal látta el őket, a rómaiak Neptunt, a görögök Poseidont, a britt kelták Luddot tiszttelték, mint tengeristent. (A mai Szt. Pál templom helyén Londonban Luddnak temploma állott, innen a Ludgate- elnevezés is.)

A vizet, mivel mozgott, személyesítették.

A vadak szerint forrásban, pataiban, kútban bájos leányok lakoztak, a folyók mint férfiak, a mellék folyók mint asszonyok tisztteltettek. A tengert benépesíték hal-farkú szüzekkel, a mocsarakban mérges lehelletű sárkányok laktak. A kiáradó folyót még a romaiak is bosszúálló személynek tartották. A kínaiak, a mongolok a folyó szellemét imádták.

A vízi nimfákról, a Loreleyról szóló mondák stb. minden termézetszemélyesítő kor maradványai.

Borneo bennszülöttei a tengert még ma is élőlénynek tekintik s csupán azt sajnálják, hogy korsóba téve rögtön meghal.

A *köd* is személyesítve lett, többnyire nőnek vélték. A jégárapat törpék mozgatták, jég- s hóemberek okozták a lavinaomlásokat.

A világosság és sötétség, a nap s az éj szellemesítése.

A kezdetleges emberre nézve a nappal, a világosság volt a legnagyobb áldás, mert akkor látott s némileg védekezhetett az ezer veszély ellen, mely környezte, de az éj neki rettentő volt, mert akkor teljesen ki volt azoknak szolgáltatva. Ezért minden nép személyesítvén e két hatalmat, fa jóság: és a (gonoszsága tulajdonsagaival ruházta fel, minden nép mondakörén és vallásán átvonul ez a két nagy szellem imádata és megkülöböztetése, a világosság vagyis jóság s a sötétség vagyis gonoszság szellemje, az Isten és az ördög. Ez a két szellem tulajdonkép az ember két főtulajdonságának, az altruismusnak, a jóságnak és az egoismusnak, a gonoszságnak megtestesülése.

A polynez Tangaloa a nappali fény szellemje, ez a jó szellem a béke, a termés szellemje, míg testvére Kongo az éj szellemje, a harc, a gonoszság, a rombolás szellemje, így a médoknál Ahriman és Ormuzda.

A jó szellem tisztelete a legtöbb népnél idővel meg-, szűnik, de annál jobban imádják a gonosz szellemeket, hogy azok haragját kiengeszteljék.

A gonosz szellemek imádása.

Az első szellemek tulajdonkép a milliónyi apró gonosz szellemek, melyek minden köben, fában, levegőben, vízben rejtőznek, egyszóval tele van velük a világ. A kezdetleges embert éjjel-nappal veszély környékezte, a láthatlan szellemektől való örökös rettegés töltötte be életét. Bármilyen kezdet is, folyton veszélyben volt, hogy azt a gonosz szellemek meghiúsítják, folyton résen kelle lennie, hogy a gonosz szellemek hatását ellensúlyozza.

Gonosz szellemet látott a reá eső faágban vagy köben, a tengerben, az esővízben, a dagadt folyó árjában, a betegségekben, kivált az idegrendszert bántó bajokban, ha elesett, megmerevedett, ha görcsök rágatták stb. ha a láz elvette az eszét, kivált pedig ha meghalt.

Az ausztráliai benszülött azt tartja, hogy nemcsak az ég van tele természetfeletti lényekkel, de a föld is egészen tele van azokkal. minden sűrűség, minden szikla hemzseg tölök.

Indiában a legrégebbi időktől kezdve egész máig a közönséges nép nagy tömegének vallása tulajdonkép a sok apró szellem tiszteletében áll, a melyeknek nagy része roszakaratú.

A keresztyén vallás, mely a chaldea és a zsidó vallás származéka, szintén tele volt s van gonosz, szellemekkel.

Európa népe ma is a hivatalosan befogadott keresztyén vallás keretén belül hisz ördögökben, azonkívül manókban, tündérekben, erdei s hegyi szellemekben, boszorkányokban, törpékben s egyéb gonosz szellemekben.

A Talmud szerint a gonosz szellemek ég és föld között ezerszámra lebegnek. Isten teremte lelkeket, de nem ért reá nekik testet is teremteni, mert akkor már szombat lett. Ezen gonosz szellemek okoznak minden bajt, betegséget.

A mozlim vallás ördöge a Jinn 24 millió gonosz szellemből áll. Sinto szerint 8 millió ördög van.

A boszorkány- s ördögüldözés a középkor legsötétebb tévédése.

A katholikus papok a legújabb időkig foglalkoztak ördögüzéssel.

A gonosz szellemekben való hit a legrettentőbb csapás volt, mi az emberiséget érhette, pedig alapja természetes volt, emberi gyöngeség és tudatlanság.

Scheinfurth mondja: «A Közép-Afrikában lakó borgoknál a jó szellemek teljesen ismeretlenek és a néger általános felfogás szerint jótétemény sohasem jöhét egy szellemtől, csakis rossz jöhét tőle.»

Sok egyéb törzsnél ismerik a jó szellemeket, de a vad-

ember sokkal több figyelmet fordít arra, hogy a gonosz szellem átkát elhárítsa, mintsem hogy a jó szellem kegyét magának biztosítsa.

Az ördög. A legfontosabb hitalakok egyike, a világ, gonosza, a világ rosszának megszemélyesítője – az ördög.

Miként a természet teremtőerejének megszemélyesítője Isten, úgy a teremtőerő megakasztójának megszemélyesítője az ördög.

Tulajdonkép az Istenben s ördögben tükrözödik vissza a természet jó és rossz hatása, az ember jó és rossz tulajdonsága.

Az ősidőben többre becsülték az ördögöt, mint az Istant, mert az ördög ártott nekik, attól féltek, azt imádták, így teszik azt a jelenlegi vad népeket, így Afrika négerei; az ő vallásuk nagyrészt az ördög, illetve gonosz szellemek kengeszteléséből áll. A jó szellemet nem becsülik annyira, mert az nem árt nekik.

Az ördög felállítására Isten mellett azért volt szükség, mert különben a jó Istennek kellett volna tulajdonítani minden azt a szerencsétlenséget és rosszat, a mit az embereknek az életben át kelle szenvedni.

Az uralmukat vesztett istenek, a régiek, a pogány istenek, az alvilágba, pokolba kerülnek, őket nem türik meg az égben az új Istenek s ott, mint gonosz lelkek, mint ördögök szerepelnek.

Az ördög gyakran az érzéki szerelem személyesítője az ő ölelésének sem nő, sem férfi nem tud ellentállani.

Vad népeknél rendesen rossz és jó szellem vagy szellemek találhatók; a gonosz szellem a jóval egyenrangú, így a guarani indiánoknál, de a gonosz szellemet jobban tisztelik, mert félnek tőle.

A török-tatár népek is többet törödnek a gonosz szellemekkel, mint a jókkal.

A *madagasszok* egy imája igen jellemző: «Ó jó Isten, tehozzád nem imádkozunk, mert neked arra nincs szük

segéd, de az ördöghöz kell imádkoznunk, hogy kiengeszteljük őt.»

A samojedek is fontosabbnak tartják az ördög tiszteletét, mint az Istenét, az iramszarvast midőn lelik, vért áldoznak az ördögnek e szavakkal: «Idd meg a vért, de nekünk hagyjál békét.»

Ugyané felfogást találjuk a *tunis-négereknél*. Az ördögben látják a világ igazi urát, a ki vadállattá is gyakran átváltozik, hogy az embereknek árthasson. A *rangúéi-indiánoknál* a rossz ember, ha meghal, ördög lesz.

A vízi ördögök, vízi gonosz szellemek az ördögök egy érdekes csoportját képezik. Többször csábító szép nők. Kemény mellük, hosszú hajuk, édes hangjuk van; személyesítői a folyó, a tó, a tenger hullámainak, mely csodás szép', de gyakran keblére öleli a hajóst vagy halászt és megfogtja. A vízi nimfákat mint szerelmes nőket ábrázolják, ez szintén a víz magába ölelő természetét jelenti.

Megemlítjük még a *betegség* ördögeit. Ha valaki beteg lesz, a vad ember, ki előtt teljesen ismeretlenek a szerves élet folyamatai, azt hiszi, a gonosz szellem, az ördög szállta meg az illető beteget s okoz neki fájdalmakat.

Az ördögtől való félelem egyenértékű volt a haláltól való félelemmel, mert a sátán volt az élet elpusztítója.

Vannak völgy-ördögök, hegyi ördögök, ez utóbbiak igen hatalmasok, Isten nem áll felettük.

Vannak *kísértetek*, ezek a meghalt emberek visszajáró lelkei. Ördög és Isten harcolnak az emberi lelkeket.

A Tibetben lakó mismik hitvallása jól jellemzi a kezdetleges embert: «A gonosz szellemek minket folyton zaklatnak, mindenhol körülvesznek minket, folyókban, hegyekben, fákban laknak, a sötétben körülvesznek és a szelekben garázdálkodnak. A legveszedelmesebb s leghatalmasabb a tűz ördöge ez kiszárítja a vizet és lepörzsöli a hegyeket, de jótekny is, mert meleget ad. Mi mismik nagyon szerencsétlenek vagyunk, mert mindenhol gonosz szellemek környeznek bennünket.»

A keresztyén vallás is tele van ördöggel, egyházi szent atyák szerint angyalok szép nőkbe beleszeretvén, leestek az égből és az embereket fényűzésre, háborúskodásra és filozofálásra csábították, ezek az ördögök.

Az ördögökben való hitben kifejezésre jut az ember elégületlensége az élet terheivel, szenvédéseiivel, a természet kíméletlenségével, a melyekbe hibáján kívül jut.

Az ördög személyiségeinek felel meg az a sok ronda bálvány, a mely a kezdetleges népeknél őt ábrázolta.

A népek története mutatja, hogy eleinte csak gonosz szellemek, csak ördög uralkodott s csak jóval később jött a jótékony Isten.

Az óriások tisztelete.

A természeti erők legöregebb urai és vezetői – jóval az Istenek fellépte előtt – az óriások voltak; minden természeti erőnyilvánulás, rombolás stb. nekik tulajdoníttatott. Nagy erőt tételeztek fel róluk, de sem értelmet, sem kedélyt hasonlóan ahoz, a milyen a legkezdetlegesebb vadász ember volt. Az óriások fegyvere kődorong vagy faragatlan szikla. A kővilág az ő hazájuk. Az óriások nagyon gonoszok. Emberhússal éltek; olyanok voltak, mint a természeti csapások, mint a hóvihar, vízáradat, földrengés, oly durvák. Voltak erdei, hegyi, tűz- és vízi óriások, az utóbbiak formája a szárnyas krokodil volt, ez mutatja, hogy az óriásokat nem gondolták mindig emberi formában. A német mondában a kiáradó tó, folyó vagy tenger sárkányként szerepel.

Hatalmas volt a hegyi óriás, vagy hegyi sárkány, ennek tűz volt a gyomrában s a kire lehelt, azt a mérges tűzgőz lehellelte megölte; így magyarázta meg önmagának a kezdetleges bányász a szén- stb. bányákban levő tűz ós mérges gáz hatását. így a mocsárfény és a mocsárgáz is mocsársárkánytól eredt. Míg az óriások állati lényeknek, a későbbi istenek emberi lényeknek gondoltatnak. Sok monda van majd minden népnél az óriások és istenek harcáról, ez

képies formában a természeti erők harcát az emberekkel jelenti.

Csak addig győztek az óriások, míg az ember annyira nem haladt, hogy a nyers természetet legyőzte. Az izomerő kénytelen volt az értelem erejének engedni.

Az őserdő urai helyt adtak a földmívelés és marhatenyész-tés isteneinek.

A német monda szerint az óriások házasság útján igye-keztek az új istenekkel (áz-ok) barátságot kötni.

Az őserdők kipusztításával járt az óriások, a manók, törpék stb. elvándorlása azon vidékekről; egyszóval az őserdő kiirtásával megszűnik az óriások hatalma.

Izlandban is az óriásokat a természeti rombolások személyesítőinek tekintették.

Az alpesi országokban nagy volt az óriások becsülete, mert a természet óriási erőnyilvánulásait, mint a jég, eső, hó, víz, nap munkáit mind nekik tulajdonították.

Az óriások alakot is változtattak. Későbbi időben emberi formákban jelennék meg, mint hősök, a kik sárkányokkal viaskodnak, végül mint óriási parasztok jelennék meg.

Az óriások voltak a természetnek legelső urai.

A jó szellemek imádása.

Az óriások után és mellettük nagy szerep jutott a *törpéknak* és *manóknak*, a *tündéreknek*. Míg az óriások embergyülölők, az utóbbiak emberszeretők, segítik az embert. Ők is a természet erejét képviselték, de a jótékony erejét, a növést, a termékenységet, ők segítették a föld alatt a bányászt, megmutatták, hol lehet nemes fémet találni, ők mutatták meg az utasnak az utat hegyen, sziklán, erdőn, mocsáron át, ők segítették megtalálni a vadat és növesztették a gabnát s gyümölcsöt, ők a sziklás vidéket termő földde varázsolják át stb. A törpék csudás lények, varázslók s mindenre képesek, hogy az embert segítsék, láthatlanná tuddák tenni magokat, de volt elváltozó képességük is.

A tűzhelyben is laktak manók, a természet jótékony erőinek képviselői.

Jótékonysságból még a leány nemi eltévedését is fedezték. Manó-szerelem (Izlandban).

A tavak, folyók, ligetek, erdők tele voltak ily tündérekkel tündéralakok voltak a hegyben, víz alatt stb.

Ősrégi mondák szerint voltak dialok is, állatok kecskelábbal és embertesttel; ősidőben így egyesült állat- s emberforma a kezdetleges istenek tiszteletében. A dialok jótékony istenek voltak, a kik segítették az embert, oly házi istenfélék voltak, kikhez imádkoztak tejért, vajért stb.

Sok tündér szárnyakkal bírt s röpülni tudott, az isteneket gyakran repülőképességgel szerelték fel.

A törpéket gyakran mint az élelmiszeről gondoskodókat képzelték, így a finnek, hogy nekik tejet, sajtot, vajat szállít, vagy mint a háziállatok gondozóját tisztaították.

A törpek jótékony szellemek, kivált a szegényeket pártolták. Ha őket nagyon bántották s hálátlanok voltak irántuk, megmutatták isteni hatalmukat s halállal sújtották a pásztorokat s nyájaikat.

A törpek sok aranynyal segítették a bányászó embert. Az eltévedt vándort helyes útra vezetik, a szegényeknek éjjel pénzről dobnak szobáikba, egyszóval a törjék, manók s tündérek az emberek jó tulajdonságainak képviselői voltak.

Termékeny vidéken jobb indulatnak, terméketlen vidéken gonosz indulatnak a tündérek; a természet erőit képviselik.

A régi világban ők képezték az egyetlen istenséget, ők voltak az előrei a későbbi hatalmas isteneknek, ők képezték a pásztor- és földmíves nép hitvilágát, kielégítették összes vallási szükségleteit, ők voltak a nép erkölcsének kifejezői.

A tündérek és manók minden bizonynal a népköltészet kedves szüleményei, a kik sokkal kedvesebbek, mint a papok szülte félelmetes és ismeretlen hatalmasságok.

A hősök tisztelete.

A régi pogány világban a hősöket az istenek mellett úgy tisztelik, mint a keresztyén világban a szenteket Isten mellett.

Minden görög városnak voltak hősei, kiket mint városalapítókat és törvényhozókat nagyban tisztelek. így a művészet terén kiválót létesítőket is nősítették: Hősökként tisztelettek Leonidas, Likurgos, Sofokles, Demokritos, Anaxagoras. Aristotelesnek templomot emeltek.

Érmeket vertek Homeros arcképével, Smyrnában egy szentélyt állítottak fel, Homeion-t, az Iliás szerzőjének tiszteletére.

A legrégibb mondák még istenekről nem regélnek, csupán igen erős és bátor emberekről, kik az ő törzsüknek jóltevői voltak. Tulajdonkép legelőbb óriások s egyéb szörnyetegek szerepelnek a regékben, mint rémalakok, ezek a természet romboló erőit s a vadállatokat képviselik. Később, a mint az ember mindinkább úrrá lesz a természet erői és a vadállatok felett, szerepelnek a hősök, az emberiség jóltevői. Nagy hős volt Theseus, aki hazáját vadállatoktól, szörnyetegektől s mindenféle bajtól megtisztítja, öt istenítették, templomot emeltek tiszteletére, Theseion-t Athénben.

Míg a legrégibb monda hősei gonosz természeti erőkkel küzdenek, addig az újabbi legendahősök az ellenséges emberekkel küzdenek s így utóbbiaknak mint kitűnő vezéreknek s katonáknak állítanak emléket.

Lykurgos a delfi jóslattól Istenné nyilvánítatott.

A római császárok: Augusztus, Oktavianus Istenné tétettek.

Újabban és ma is Isten kegyelméből császárok a császárok.

Odin eredetileg egy vezér, egy hős katona volt, kiből a germanok istene lett. A hősök együttal varázslók is, az elleniséget vakokká, süketekké, félénkekkel teszik, de a saját

embereiket medve- vagy ökörerősekké, vagy kutya-, farkasdühösekkel varázsolják.

Odin nemcsak hős volt, de törvényhozó is.

A kezdetleges kor költészete és a mondák.

A kezdetleges idők emberei minden költők, a képet a valóival, a képzeletet a valósággal összetévesztik.

A veda-hymmis szerint a felhő istálló, melyben esőtehenek vannak, a skandináv mondák szerint viharvár, az ind monda szerint viharfa.

A lenyugvó nap által pirosra festett felhőben a vad ember virágot, fát, erdőt lát.

A legtöbb kezdetleges nép a képeiken esett sérelmeket épügy bosszulja meg, mintha az vele történt volna, ép így megsebzik ellenségeik képmását, azt hívén, most azokat sebeztek meg.

Ugyanezen eszmemenetből kifolyólag tisztelik az istenek képmásait, mint valóságos isteneket, tényleg azt hiszik, hogy a faragott képmásban maga Isten lakik. Az istenek képmásainak ugyanazt a varázserőt tulajdonítják, mint magának az Istennek.

Az elhaltak lelkei mint hattyúk a sírokra ülnek, mint galambok szállnak el a haldokló ajakáról és a lelkek világából mint medvék s kígyók jönnek vissza.

A régi népköltészet szerint a természetben minden személyes öntudattal bír. minden gondol, beszél és élénken részt vesz az emberiség sorsában, a csillagok nézik, hogy csókolóznak a szerelmesek, még a halak is beszélnek.

A samojedek szerint a gyermekek lelkei faágak közt madarak énekét hallgatják.

A kezdetleges kor a költészet mesevilága, épügy, mint a gyermekkoré, a kezdetleges kor embere csupa tündérőrdög és csodavilágban éli le napjait. A Mikulás és a Jézuska töltik be az ő egész életét, ezek neki szent valóságok, melyek

félelmetes rettegése egyrészt, boldogító varázslata másrészt életüket legendává avatja.

Az életet, a halált, a szeretetet stb. is személyesítették.

A japán népköltészete szerint azok az anyák, kik gyermekágyban halnak meg, vissza-visszatérnek a földre, hogy gyermeküköt táplálják, mert az anyai szeretet erősebb a halálnál.

Az embernek nyugtalanító tudásvágyát a költészet igyekszik kielégíteni mondák teremtése által, a mondákban jut kifejezésre az embernek azon vágya, hogy a világot megösmerje, megértse. Ha egy természeti tüneményt hasonlat útján magyarázunk, megszületik a monda. Ha az embert a természettel szembehelyezzük és a cselekvést az utóbbiban egy képzeletbeli személy által magyarázzuk, megszületik a monda.

A kezdetleges népek világfelfogása igen szűk, egészen helyhez kötött, t. i. a legközelebbi környék folyójával, hegyivel, felette égbolt, nap, hold és csillagokkal, ezentúl az is-tenek vagy a halottak meseországa.

Az első emberek öntudatlanul is megteremtették a mondákat, meséket.

Az ősnépek meséi közt nagy a hasonlatosság, mert minden egyformán tudatlanok. Így az amerikai indiánok meséi a régi görögök meséihez hasonlítanak, bizonyos, hogy előbbiek ép oly intelligens néppé fejlődhettek volna, mint az ó-görögök, ha megfelelő életviszonyok közé kerültek volna.

A mesékről mondja Fontenelle: «Ne cherchons donc autre chose dans les fables, que l'histoire des erreurs de l'esprit humain. Tous les hommes se ressemblent si fort qu'il n'y a point de peuple, dont les sottises ne nous doivent faire trembler.»

A monda alakjai minden nép természetét, műveltségi fokát, foglalkozását tükrözhetik vissza, mely azokat költötte.

Ha a monda hősei durvák, vadász-néptől származik a monda, ha szelídek, akkor pásztor- vagy földmíves-néptől

valók. A vadász nép mondájában a ragadozó állat, a pásztor nép mondájában a háziállat szerepel.

A legtöbb monda szerint az istenek égben lakó emberek.

A kongo-négerek mondája szerint a mocsarak az istenek könyeiből származtak, a kik sírtak egy darab föld elpusztítása miatt.

Bájos az esti pír mondája: «A nap az ő piros szoknyáit esténként felakasztja.»

A világteremtés mondája.

A legrégebbi világkeletkezési mondák a világteremtő Istenet nem képzelik a világon kívül állónak, de anyagi okokra támaszkodnak. Ilyen anyagi okok: a világcép, ősvíz, őstojás. A világteremtő önmaga által teremtett tojásból jön ki stb. A víz ós levegő, a föld és ég, a sötétség és világosság stb. párosodásai eredményezik a világot. — Később jött aztán a személyes Isten, aki a világot teremte, evvel már könnyebb volt minden megmagyarázni.

Egy egyptomi monda szerint az őslélek elválaszthatlan volt az ősvíztől (nun), az őslélek érezte a szükségét a teremtésnek és szavával teremte minden.

Az őslélek teremte az ősanyagból (világköd) a világot, ez volt minden ősnépnek a véleménye, a lélek és anyag s a legjózanabb, a fizikai törvényeken alapuló világnézetek fenntartják ezen kétlakiságot, a világban két lényeget (substantia) különböztetnek meg, ezek egyike az anyag, a másik az erő vagyis a meleg. A ködszerű egyenletes anyagból a meleg hatása alatt támadnak egyes világok és válnak ismét világködökké. A csillagászat így hirdeti a világ keletkezését ma, avval a különbséggel mégis az ős felfogástól, hogy ott az egész világ teremtéséről volt szó, itt azonban csupán a világ egyes részeinek kialakulásáról; maga az egész világ teremtéséről a mai tudomány nem szól, mert azt örök idők óta fentállónak tartja, melynek sem eleje, sem vége nincs és nem is

lehet, mert valami semmiből nem keletkezhet, valamint valami semmivé nem válhat.

Az egyptomi Halottak könyvének legrégebbi részében e kérdésre: mi az Isten? felelet: Isten az ősvíz (ősfolyadék). Itt a szellem s az anyag egyesítve van. Őslélek és ősanyag egy ugyanaz. Nun az istenek apja, a kezdetek kezdete, a világchaos Istene, maga a világchaos.

Ez a Nun különböző nevek alatt szerepelt, így hívták Thot-nak (Hermopolisban), mint az isteni bölcsesség, aki igéjével teremte a világot, Nun-nak másik neve Amon, ez is összellem és ősfolyadék volt.

A skandináv világteremtés az önkifejlődés és az anyag örökkévalóságát hirdeti. Az éjszaki mondákban Isten nem az első, de a nedves ősanyag, a mely Ymir-ben, óriásban személyesítették.

A görögök szerint a világ kezdete ősfolyadékban keresendő, okeanos veszi körül a földet.

A szláv népek is egy őschaosból, őstengerből képzelik a világot teremtettnek.

Az öreg indusok szinte ősvizet vesznek kezdetnek. A californiai indián szerint: az ég a földdel összeházasodott, ebből támadtak ásvány, növény, állat, ember.

Hawai-i monda szerint hálái istennő a világ teremtése közben 40,000-szer adta magát egymásután a szerelemnek, úgy hogy férje Kane egészen elernyedt, nem tudott többé szeretkezni s ekkor Lalai egy köznépi emberrel adta össze magát, ebből a szerelemből származtak a fejedelmek.

A maori-mondák szerint először a nem létezés volt, utána jött az őséjszaka, ezután feltámadt a létezés vágya, az érzés támadt, a légzésben nyilvánult az első életmozzanat, a formaképzés beállott, a szerelem teremtőereje megkezdődött. A polynez, a német és a görög világteremtési mondák hasonlítanak abban, hogy úgy vélik, a világ szerelemből, vágyódásból, akarásból származott.

Sanchuniathon pap következő mondáról tesz említést: először chaos volt, e felett lebegett a lehellet, aztán szerelem

folytán lángra lobbant a szellem, az életre való vágyódás lépett fel, a szellem behatolt az őspépbe és megszületett a lélekteljes iszap, ebből keletkezett minden csira, az ősanyag tojásformát vett fel, a mely a dolgok atya lőn.

A Bigweda (ind) X. könyv 129. hymnusa szerint eleinte semmi sem volt, csak sötétség, a mely ide-oda hullámzott akkor az egy Isten a hő hatalmától született benne, aztán megszületett a vágyódás teremteni.

Tehát sötétség volt és hő, ugyanezt tanítja a mai csillagászat sötét világkodók, melyek nagyon lazák, de nagy hőt zárnak magukba..

Voltak ősnépek, a kik a világteremtést állatoknak tulajdonították.

Indián mondák szerint a prairiefarkas és a bagoly füvek és tűzkövek segítségével teremtik a világot, a napot fénylő tűzköből csinálta a farkas.

A szlávok a világ keletkezésénél galambokat szerepeltek.

Egy észt népdal szerint egy szent madártojást kelt ki és ebből nap, hold és csillagok származnak. Ugyanily mondaival sok vad népnél találkozunk, így az új-seelandiaknál is.

Később ezen természet és állatimádás helyébe az emberimádás lépett és ekkor a világ teremtését már Istennek, vagy isteneknek tulajdonították és így könnyű szerrel, de tiszta csodáképen magyarázták ki a világ teremtését.

Zulu monda szerint Isten az embert mocsárból teremtette, a miből maga az Isten is származott.

Az ausztráliai Isten «Motogen» egyszerűen azt monda: föld jelenj meg, víz jelenj meg, s azok megjelentek.

Biblia mondja: «kezdetben teremte Isten az eget és a földet».

A Koran szerint Isten 2 nap alatt 7 eget teremtett.

A perzsa Bundelesszerint 365 napig tartott a világ teremtése. Nyugat-Ausztráliában a teremtő Isten egy magas, erős, okos ember, egy sötétbőrű lehelt egyet s azt monda: föld jer és a föld készen itt volt. A világ teremtése után

lefeküdt, nem lévén több dolga s meghalt. Csupán az ördög maradt életben, hogy az embereket kínozza.

Az ördög sok népnél szerepel a világ teremtésénél, ő teremtette minden azt a rosszat a mi van a világon (Madách) Szláv és ruméliai mondák szerint az ördög Isten munkájában zavarni akarja, ő akarja a világot saját ízlése szerint teremteni, de Isten legyőzi őt, hanem azért az ördög is uralkodik, rosszat alkotva, az emberiséget rosszra csábítva és kínozva.

Az ember-teremtés mondája. Az emberek fákból, állatokból vagy kövekből teremtettek. A babylon monda szerint az embert, anyagból gyúrják, perzsa monda szerint fákból lettek az emberek. Deukalion köveket dob maga mögé és ezek emberekké válnak. Edda tehene az embereket kövekből kinyalja. Az északamerikai indiánok szerint a föld szüli az embereket, hogy azokat ismét elnyelje. Brazíliai monda szerint az emberek egy földalatti Elysium-ban lakó boldog nemzetsegből származtak.

Más indiai mondák szerint az emberek az állatokkal közös életet folytattak s onnét fejlődtek ki emberekké. Más mondák szerint az emberek hősöktől származnak, a kik a napból vagy holdból szálltak alá a földre, onnét hozták a művelteket, most e hősök a halottak országában vannak, honnét újra elő fognak jönni, hogy megváltsák az emberiséget.

Más ősmonda szerint az ember épúgy, mint a növény, vízből származik.

Középamerikai indiánok szerint a tenger istennője készen kibúzza az embereket a hullámokból, más indián mondák szerint az emberek sima sárga botokból teremtettek, ez feltételezi, hogy az emberi életet növényi élet előzte meg.

Görög mondák szerint az első emberek iszapból vagy fákból származnak. Egyptomi monda szerint a Nílus iszapjából támadt az ember a nap éltető hatása alatt.

A Koran 24-ik szurá-ja, szerint Isten minden növényt és állatot vízből teremtett, minden növény s állat imádja

Istent. Az embert agyagból teremte Isten, vízzel öntvén le azt és a lelket saját tűzéből adta bele.

A halottak országának mondája. Valahol a tengerek mögött vagy nagy folyón túl van a halottak országa (ez nem tévesztendő össze az alvilággal), a ki a halottak országába eljut, a földi életet teljes pompájában élvezí és gondtalanul él. Az algonquin-indiánok mondája szerint a túlvilág a mosztaninak folytatása és pedig azonosan, boldogok csak az előkelők lesznek, a földi élet harczai s szenvédései itt is folytatódni fognak, ezért az algonquin-indiánok egykedvűen várják a halált, mert szerintük az csupán egy leélt életkorának végét s egy hasonló leélendő életkornak kezdetét jelenti.

A legtöbb ősnép mondája szerint a halottak országában aszerint lesz valaki boldog, a milyen hatalmas és erkölcsös volt a földi életben (erkölcs alatt persze a vadak erkölce értendő, a mi annyit jelent, hogy a legtöbb vad népnél a gyilkolás, hazugság, lopás, nemi erőszak erény számba mennek, de egy vallási tilalom megszegése, egy vallási szer tartás elmulasztása a legnagyobb erkölctelenségnek minősítették). A törzsfőnök és a pap, továbbá a női férfiak, halhatatlanok, a nők és a nőtlen férfiak nem jutnak a halottak országába, úgy a csúnya halállal kimúltak sem. A birmai karen-ok szerint a vadászaton megölt emberek, úgy az éhség vagy erőszakos halál által kimúltak a földön való örökös bolyongásra kárhozvák. A dicső halál biztosan bejuttat a halottak országába, így minden, a kik a harcban estek el. Ezt a felfogást szerte találjuk, így Polyneziában, a Horne-Izland lakóinál, a régi spártaiknál, a norvég vikingknél stb.

A brazíliai tupinambák szerint, aki erkölcsösen élt a földön, vagyis aki minden és alaposan bosszút állott, aki sok elleniséget megevett, a hegyek megett gyönyörű kertekben fog lakni, ahol őseivel fog táncolni, míg a gyávákat Aygnan ördög fogja öröké kínozni.

A legtöbb ősnép szerint, aki nem jut el a halottak országába érdemtelensége folytán – a földön kóborol kísér-

tet módjára vagy pedig egészen elpusztul. Lassanként kialakul a Hades, az alvilág, a pokol gondolata, hova az erkölcselenek, az alsó néposztály, a nők, a boldogtalanok kárhozvák.

Az alvilág és pokol nem keresztyén találmány, a legtöbb vad népnél megvolt az már, mert nem voltak képesek a lélek és az emberi élet megszüntetését megérteni, sem elkezelní. A pokol leírása az egyes hitvallások szerint különböző. A pokol s az ördög az igazságszolgáltatás eszközei gyanánt teremtetnek. A keresztyén pokol az ázsiai s afrikai népek poklának utánzata.

A feltámadás mondája. Eredetét a természetből veszi, a természet felébredése tavaszkor vezette az embereket a feltámadás gondolatára, de ép ezért ezzel a mondával csakis a mérsékelt-övi népeknél találkozunk, míg a forróövi népeknél sohasem.

Germániában és Skandináviában támad az a monda, hogy a föld Istennője vágyódik szép férje, a tavasz után, de csak rövid időre nyeri el azt, hogy újra s újra elveszítse. A Harz hegységen a fru, frien (frau) helyettesíti a föld Istennőjét. Később e monda átalakul, freja a szerelem és az élet utáni epedés Venusává alakítatik át, ő nagy hegyi palotában lakik, a Venusberg-ben és a férje, ki őt időközönként elhagyja, a Tannhäuser a természetnek kizöldülését a földből jelenti.

A szlávok a téli földet az ő visszafojtott növényi hajtó erejével elvarázsolta királykisasszonynak tekintették, a kit a téli sárkány nagy ércpalotában fogva tart, ott ül sápadtan és szomorúan a fejedelmi királyleány, míg egy szép ifjú, a tavasz érte nem jön és őt a sárkánytól ki nem szabadítja.

A sárkány által fogva tartott és egy hős által felszabadított királykisasszony számos mérsékelt égövi nép mondájában fordul elő, s ez mind a megdermedt téli földnek a tavasz által való felébresztését jelenti, a kezdetleges ember nem érti meg a természet újjáébredésének nagyszerű tüne-

menyét, személyesítéshez fordul, költőileg, megható naivággal magyarázza ki a tavasz ébredését.

Az ó-görögöknel is, bár más változatban megtaláljuk a feltámadás mondáját. Demeternek, a föld Istennőjének leányát, Persefonét (a ki a csirát, a virágzást, az életet jelenti) őszsel elrabolja Hades, az alvilág Istene s magához leviszi feleségül, erre Demeter, az anyaföldnek, a termékenységnak Istennője búsulásnak adja magát, megszűnik működni, nem terem, a növények elhalnak, a fák leveleiket elhullatják. Demeter leánya keresésére indul, míg végre feltalálja leányát Hadesnél, erre Zeushoz megy s könyörög neki, hogy Hadesre parancsoljon reá, hogy adja ki elrablott leányát. Zeus enged kérésének s Demeter visszakapja leányát az alvilágból, Persefone kijön a föld színére, vagyis kihajt a csira tavaszkor, megindul a földön az élet, a virágzás. Íme, mily gyönyörű personifikálása a tavasznak, a feltámadásnak.

A természet feltámadása vezette a mérsékelt égövi népeket arra a hitre, hogy miként a növényzet nem hal meg, de időközönként újra kihajt, feléled, úgy lehetetlen, hogy az ember végleg meghaljon, hisz az is oly teremtménye az Istennék, mint a növény, kell, hogy az ember is feltámadjon, s ez a hit az összes népek gondolkodásában, vallásában kifejezésre jut, egész napjainkig.

A lélekvándorlás mondája. (Utóbb a lelkek halhatatlanúsága.) Az élet az emberben, állatban, növényben folyton megvan, el nem veszhet, csak új formát ölhet. Ez a fölfogás teljesen megfelel a természettudomány mai tanainak, ez tulajdonkép az energia megmaradásának az elve, avval a különbséggel „mégis, hogy a természettudomány szerint a „szerves lény életereje, vagyis az ú. n. lelke a szerves lény bomlásakor mint egyszerű fizikai meleg távozik abból, hogy a világban mint ilyen szerepeljen tovább. A kezdetleges népek azonban a szerves erély megmaradását egybekapcsolták a gondolat, a beszéd és érzelem egységével, azt állítván, hogy az állat és a növény ép úgy gondolkodik, beszél és érez,

mint az ember, mert ugyanaz a lélek jut bele a növénybe vagy az állatba az ember halála után, a mi amabban működött.

Evvel összefügg azon feltevés is, hogy az emberek a fáktól származnak, hogy az elhaltak lelkei növényekben tovább élnek, hogy a gyermekek születésekor bizonyos növények elhalnak. így Tirolban még ma is a gyermekek a fenyőtobozban jövendőbeli testvért látnak, a tiroli paraszt elpanaszolja a fának a fájdalmát s azt cirókatja, mintha annak lelke volna. A legtöbb forróövi vad népnél él a lélekvándorlás tana, szerintök az emberek állatoktól, növényektől kapják lelküket s az emberi élet megszünte után az emberek lelkei ismét állatokba vagy növényekbe vándorolnak át.

A finn epos, a «Kalewala» szerint a madarak s a négylábú állatok az emberben élettárukát látják, értik nyelvét, együtt éreznek vele örömeiben és bánatában.

Bajor monda szerint beszélő halak vannak, kik midőn őket megsütni akarták, panaszos hangon tiltakoztak ellene.

Egyptomi monda szerint Mohamed egy zsidót, aki öt meglopta, páviánná változtatott.

Az özönvíz mondája, majdnem a föld összes népeinél fellelhető; ez valószínűvé teszi a népek közös eredetét, másrészről, hogy valamikor igen régen tényleg megtörténtett a föld bizonyos részein, pl. Közép-Ázsiában, mely a ma élő népek legtöbbjének bölcsője volt. Valószínű, hogy a föld igen régi idejében, midőn még tetemesen nagyobb tömegű vízgáz volt a föld légkörében, óriási esőzések és ennek folytán igen nagy tengerek voltak, melyek néha-néha egész szárazföldeket elárasztottak. Ily elárasztásokból eredhetett az özönvíz őskeletű mondája. Hogy földünk felületének nagy része tengervíz alatt volt, erre vall az a sok tengeri állat maradványa, melyeket a szárazföldön mindenfelé a kiásott földrétegek felmutatnak.

A paradicsom mondája. A paradicsom vagy az idők elejére vagy azok végére helyeztetik, vagy a földre vagy az alvilágba vagy az égbe, sőt oly monda is volt, mely a para-

dicsomot a vízbe helyezte. A paradicsom a positív és negatív örömök helye volt, persze ezen örömök többnyire érzéki örömök voltak. Evés, ivás, nemi érintkezés, tánc, zene, vadászat, lustálkodás; nem szenvedni sem hideget, sem meleget, meg nem betegedni, meg nem halni. Az ember nem tudta megérteni, miért róttak reá az istenek annyi szenvedést és miért ítélték meghalásra, ebből a töprengésből nött az elveszett paradicsom mondája, hogy egykor volt egy boldog állapot, midőn nem volt szenvedés, nem volt halál, örök boldogság s ifjúság, hol ember s állat együtt élt egymást szeretve. Ez az ősparadicsom hitének is az alapja, hogy a legelső emberek békés szelíd emberek voltak s az állatokat s növényeket önmagukhoz hasonló lényekként tekintvén, azokat szerették. Ezt az ősparadicsomot az ember erkölcsstelensége folytán vesztette el, így értelmezte ezt magának az ember. De az ember nem tudott megnyugodni abban, hogy a paradicsomot, a boldogságot s örök életet elvesztette, ezért teremtett magának egy jövendőbeli paradicsomot, mely földi szenvedéseiért kárpótolni fogja s a hol nincs vég, nincs megsemmisülés, nincs öregség és halál, csak örök fiatalszág van.

Minden népnek megvan a maga paradicsomi mondája, ezek a mondák a nép kultúrájának fokmérői, olyan a paradicsom illetve az ottani élet, az ottani örömök, a milyen az illető nép lelki világa, foglalkozása, vágyai. Az éjszakamerikai indiánok a paradicsomban bivalyvadászok, a paradicsom egy prairie, ahol a bivalycsordák ezrei legelezsnek, s az indián egyebet sem fog tenni, mint örökké bivalyra vadászni.

A japán buddhisták egében sokat muzsikálnak. Nippon Pantheon-jában szép lányok énekelnek, táncolnak, játszanak, örök tavasz van ott.

A szlávoknál a víziparadicsomok fordulnak elő, a melyek gyönyörű női testű vízinimfákkal vannak tele.

Az izlamok paradicsomában a korán szerint 72 szűz leány van, kiket még az angyalok sem érintettek, ezek

mind a boldogult izlámok örömére vannak, ezeknek a szűz leányoknak gazellaszemük van, sárgásfehér bőrük oly szép, mint a strucztojás, melleik a magasba emelkednek, olyanok, mint a kagylóban fekvő gyöngyök.

A legtöbb paradicsom-monda szerint a legnagyobb gyönyör a paradicsomban az Isten meglátása.

Az összes paradicsom-mondáknak alapgondolata az élettel való elégedetlenség és a boldogság felé való vágyódás, alapgondolatuk a egyenlőség felé való törekvés, a mi az elkülönültség után az anyagnak a vágya: egyenlőség, szabadság, testvériség, ezen fogalmak után fut az emberiség, ezek megvalósulását ígéri a paradicsom, a paradicsom az emberiség nagy utópiája, a hol meg fog szünni a szenvedés s mindenjában egyenlök és szabadok leszünk.

Ezek voltak a főbb s általánosabb mondák, de él még száz és száz monda a népek lelkivilágában.

A TÁRSULÁS, MINT A VALLÁS HARMADIK ALAPELEME.

A vallás, miként azt a bevezető részben már kellőleg megállapítottuk, az embernek az önfentartási ösztönből kifolyó szellemi élete. Hogy az ember élhessen, boldogul-hasson, hogy az ember védekezhessék az őt környező veszély - lyel szemben, hogy megtalálja önbizalmát, lelkének nyugal-mát, vallást gyakorol. A veszélyek, a melyek az embert környezik, két nagy csoportra oszthatók, ezek a kültermészet által okozott támadások és az embertársaink által okozott támadások. A vallás eleinte, midőn az ember még állati életet élt, nagyrészt az ismeretlen kültermészet elleni véde-kezésből állt és ezt szolgálja a vallás alapeleme, a varázslás és mint annak felsőbb formája, a szellemesítés. De a vallásnak ezen két eleme egyúttal már az ember elleni védekezést is magában foglalja avval a különbséggel mégis, szemben a későbbi vallási formával, hogy az ember is a kültermészet-tel azonosítatik, külső elemet, objektumot képez, a varázslás és a szellemesítésnek is a célja az idegen embert, az idegen fajt megsemmisíteni, a saját legnagyobb egoismusából kifolyólag az embert, a másik embert, azt az idegen, ellen-séges hatalmat varázslás majd szellemesítés formájában akarja ártalmatlanná tenni, neki ártani, őt megsemmisíteni.

Evvel szemben már a legrégebbi időtől fogva fellép a vallásnak harmadik, de mivel az első kettő egynek tekint-hető, tulajdonkép második főeleme, a társulás.

Az ember már a legrégibb időtől fogva belátta, hogy egymásra van utalva, hogy a kültermészettel való nagy

küzdelemben szüksége van tömörülésre, az együttműködésre, a társulásra; minél előrébb haladt azután az ember a kultúrában, annál inkább rájött, hogy a társulásra nagy szüksége van. Minél többet ismert meg a természet jelenségeiből és törvényeiből, annál inkább reájött, hogy varázslással, áldozással, imádsággal nem lehet az esőt teremteni, a ihart, az árvizet, a tűzvészt stb. elhárítani. Lassanként reájött, hogy a varázslás s ennek felsőbb formája a szellemesített varázslás, az istenimádás őt nem védi meg a kültermészet támadása ellen, betegségét meg nem gyógyítja, ezernyi baján nem segít (hacsak nem kivételes esetekben autosugestio útján). Azért lassanként felhagy a varázslással s istenimádással, de mindenki kifejlődik a társulás, mint a vallás harmadik eleme.

Az ember mindenki kifejlődésétől függetlenül belátja, hogy társulás útján védekezhetik a kültermészet és az emberek ellen; kivált az utóbbiak ellen való védekezés válik szükségessé az emberi-ség nagymérvű elszaporodása folytán. Míg eleinte a hatalmas kültermészet ellen kell küzdeni a gyöngé embernek, később fizikai, technikai ismeretek elsajátítása által megerősödve könnyen győzi le a természetet, de mindenki védekeznie kell az elszaporodó, elhatalmaskodó emberiség ellen. Az első korszak védekezését a varázslás, az utóbbiét a társulás szolgálja, mint vallás.

De a társulásban a védelemnek nem az a formája nyilvánul meg, mint a varázslás és szellemesítésben. A varázslás és szellemesítés tárgya az ember mint kültermészet, külvilág, a társulás tárgya az ember mint beltermészet, belvilág. A varázslás támadólag kezeli az embert, mint ellenséget, mint külvilágot, melynek ártani akar, melyet meg akar semmisíteni. A társulás egész más alapra helyezkedik, a társulás védőleg lép fel, az embert mint barátot, mint bajtásat, mint belvilágot kezeli. Nem azt írja elő, hogy mit kell ő neki, az én-nek, az ego-nak tenni, hogy a többi más, az altro elpusztuljon, de azt írja elő az altro-nak, a másnak, hogy mit nem szabad tennie, hogy az én, az ego

el ne pusztuljon. Ez az óriási különbség a vallás két alapeleme, a varázslás és a társulás között. Ezt a két fő erkölcsi világrendet, az egoismust és az altrouismust találjuk megvalósulva a világtörténelem folyamán az emberiség vallásában. Eleinte csaknem kizárolag az állati önzésen alapuló varázslás uralkodik, idővel mindenki által hódít az emberi altruismuson alapuló társulás. Mindkét elem a legrégebb időktől fogva feltalálható, csakhogy a társulás eleinte igen kicsiny, csaknem semmi, a varázslás pedig igen nagy, idővel a társulási szellem lesz mindenki által túlnyomó többségben és a varázslás lesz kicsi. S lesz idő, hogy közel vagy távol-e, az mellékes, de el fog jönni az az idő, midőn már az egoismuson alapuló varázslás és szellemesítés (az embernek imádása) teljesen hitelét vesztette és tisztán csaknem az altruismuson alapuló társulás (az emberiségnek imádása) lesz kizárolagos eleme a vallásnak. Lesz idő, midőn nem a tudatlanság és önzés, nem a féktelen gyűlölet és érdeklődés fogja az emberiséget vezetni, de a természet s az ember létének és életének törvényeiben való legnagyobb jártasság és az embertársak iránti kölcsönös szeretet, a mikor is azt a megnyugvást, mit ma még láthatatlan, ismeretlen hatalomban való bizalom ad meg sok embernek, az egymás iránti szerezetben és kölcsönös segélyezésben fogjuk feltalálni.

A tabu.

Az egyéni önzés alárendelése a köznek már a legkezdetlegesebb népek vallásának egyik eleme, igaz hogy eleinte kicsiny méretben van meg, de megvan s a kultúra haladtával ez az elem folyton erősödik. Miben nyilvánul ez az elem a kezdetleges népeknél, – tiltó rendeletekben, a melyeknek célja az emberi önzés elé gátat vetni, ezért mondja S. Reinach: «La religion est un ensemble des scrupules, qui font obstacle au libre exercice de nos facultés.»

A tilalmak ezen rendszerét a kezdetleges népeknél e szóval jelöljük: *tabu*, mely szó polynez eredetű és tilalmat

jelent. Mindaz, a mi ki van véve a használatból, mindaz, a mihez nyúlni nem szabad, az tabu.

A tabu eleinte az alárendeltség, a félelem érzetén, később a mellérendeltség, a belátás érzetén alapszik.

Tabu minden személy vagy tárgy, a mely szellemére vei bir vagy ezen erő támadásának illetve hatalmának különösen ki van téve. Az első esetben az illető személy vagy tárgy szentnek, utóbbi esetben tisztatlannak tekintetik.

Tabut képeznek a varázslók, a papok, a fejedelmek, a főnökök, a nemesség. A nép többi része ezeket kerüli, illetve közelébe nem merész kedik, mert a tabuval való érintkezés válságos lehetne reájok nézve. Viszont a kit a főemberek megérítenek, az is tabuvá válik, önmagára nézve is veszedelmes a tabu, saját fejéhez sem nyúlhat, saját kezeivel nem ehet. Az ő ételmaradékát más meg nem eheti; ime, a tabu ad magyarázatot arra nézve, hogy fejlődött ki a fők, a fejedelmek hzzáférhetetlensége, szentsége, istensége.

A társadalmi méltóságoknál ezen tabu-szerű állapot bizonyára terhes volt, de ők ezt nagyon jól kihasználták uralomvágyuk kielégítésére, erőszakosságra, birtokszerzésre, mert a mire kezüket tették, az tabu-vá, tilossá vált a köznép előtt.

Polyneziában, Hawaitól Új-Zeelandig ezen arisztokratikus rendszer uralkodott és vált hordozójává a vallási, erkölcsi és társadalmi intézményeknek.

Az alsóbb néposztályok viszont azon elemeket képezik, a melyek a szellemek támadásának ki vannak téve, a kik örökké félnek, ezért születnek meg ezeknél a tabu erkölcsök minden kritikus helyzetben, vadászat, háború, haláleset stb., alkalmával az ember tabu, különösen pedig az asszonyaik, így havibaj alkalmával, vagy ha másállapotban vannak.

Az újszülött is nagyon ki van téve a gonosz szellem hatalmának, ez is tabu.

Minden tabu, a kinek oka van félni s tabu, a mitől vagy a kitől félnek.

Tabu az ismeretlen étel, idegen eszközök, idegen fegyverek, ezeket használat előtt meg kell tisztítani.

Idégen ember tabu, ezért idegen előtt nem szeretnek enni, (Angliában mai napig fennmaradt e szokás). A férfi és a nő egymásnak tabu, innen van, hogy a vőlegény s menyasszony egymást az esküvő előtt kerülik, innen származik a menyasszonyi fátyol hordásának szokása. A malájoknál a fiatal párt rizspasztával megmossák, vagyis a tabutól megtisztítják, még az esküvő után is egy darabig kerülik egymást, azután szűnnek csak meg egymásnak tabu lenni s lesznek férj és feleség.

Tabu lehet *egy* fa, ha hozzájárni nem szabad. A tabunak alapja, hogy az aggály, melyen alapszik, indokolva nem lesz, – tilos – vége van, itt gondolkodásnak helye nincs. Ily tabu pl. a biblia szerint a paradicsomban levő egy fának gyümölcsé, ebből Ádámnak nem szabad enni, indokolva nincs, hogy miért nem szabad enni, Isten mondta, hogy nem szabad s evvel vége van az okoskodásnak, ez a fa egy tabu, illetve a fa gyümölcséből enni tilos, az tabu, ezért Ádámnak, midőn ezt a tabut megséríti, lakolnia kell, Isten avval bünteti, hogy elveszi tőle az örök életet.

Tabu volt a hébreknél az Isten szent nevének kiejtése. Halálos büntetés mellett nem volt szabad Isten nevét kiejteni. Ilyen tabu volt továbbá a hébreknél, hogy a Mózes tízparancsolatját tartalmazó könyvet, a szövetségi látadát nem volt szabad érinteni, csakis egy kiváltságos családnak, más ha hozzá nyúlt, Isten azt halállal sújtotta. Ezt a látadát Dávid ökörszekerén vontatta Jeruzsálembe, útközben a láda a szekér hátulján lecsúszott, erre odaugrott egy Hura nevű ember, hogy azt estében fenntartsa, s a mint megérinté a szövetségi látadát, nyomban meghalt.

A tabut minden népnél feltaláljuk, a legkezdetlegesebbtől a legműveltebbig, ezeken alapszik a társas élet. A tabunak egyik öröknevezetességű klasszikus példánya *Mózes tízparancsolata*, melyek csupa tiltakozást foglalnak magukban.

Az állatoknak is vannak tilalomfáik, mert kicsinyeiket

vagy saját fajbelieket nem falják fel. Valószínű, hogy ezen tabut az ember is az állatvilágból magával hozta s a legkezdetlegesebb korszakokban, mint az animalismus és naturalismus korában egymást nem bántotta az ember, csak később fejlődött ki a kölcsönös emberirtás, midőn egyrészt már nagyon eltért az ember az állati őslénytől, és midőn már nagymérvű széttagolás állott be magában az emberfajban.

Ma százezer számra gyilkolják egymást az emberek, mert a szó «ne ölj» az embernél nem képez tabut, csupán bizonyos esetekben. Mózes tízparancsolatában a «ne ölj» nevezetű tilalom úgy értelmezendő, hogy csupán saját törzsbeliét ne öld meg ez annál világosabb, mert a biblia szerint Isten gyakran elrendeli az öldöklést, más törzsek, fajok, nemzetek kiirtását.

A tabu tehát tulajdonkép állati örökség a fajfentartási ösztönből kifolyólag. A tilalomfákat, mik az emberiség vallásában felállítvák, mindenből a szempontból kell elbírálni, az ember nagy gyöngeségéből kifolyólag, hogy önmagát védje, hogy felső hatalmakban támaszt találjon, bizonyos tilalomfákat rak cselekvése elő, hogy ezen hatalmakat meg ne sértsé s így azok őt segítsék, másrészt, hogy ezen tilalmak bizonyos fajtái által saját faját fenntartsa, illetve az elpusztulástól megóvja.

A gyermekknél, mint a kik az ősemberhez legközelebb állanak, ma is megtalálhatjuk a tabu-rendszert, a gyermekek szeretnek avval szórakozni, hogy megkötéseket, tilalomfákat állítanak fel, ijesztgetik egymást büntetésre való fenyegetésekkel. Ha ezt teszed, az fog történni, mondják, anélkül, hogy az «ez» meg az «az» közt logikai összefüggés lenne.

Az embernek nagy társas-ösztöne már a történelem előtti időkben ki volt fejlődve, az ember nemcsak csordában élt, mint a felsőbbrendű emlősök, de társas csoportokat alkotott, melyek bizonyos tilalmaknak hódoltak, ezen tilalmak (tabuk) képezik a későbbi erkölcsök s törvények alapját.

A totem.

Az ősember társas-ösztöne túllépi a faj alkotta határokat, sőt még a szerves világ határait is, a melybe tartozik, az ő szellemesítő képzelete mindenfelé hozzá hasonló lényeket láttat vele, melyekkel összeköttetésbe lép, azokat barátaivá, szerződöttéivé teszi. Ezen társas-ösztön nyilvánulását élénken mutatja a gyermekvilág, mint az ősemberiség mintája. A gyermeknek a társas ösztönből kifolyólag szüksége van babákra, ezekkel ő társalog, játszik, azokkal mint valóságos élőlényekkel bánik, baba nélkül gyermek el nem lehet. Ily babáakra van szüksége az ősembernek is. Ezen babák eleinte kövek, fadarabok, midőn még a művészet oly kezdetleges, hogy az ember nem tud babát kifaragni, később maga faragja babáit, isteneit, mind szegélyre-szegélyre, mind hasonlóbbá önmagához. így keletkeznek a bálványok, a szép nagy babák, melyektől ma is hemzsegnek a templomaink, az emberiség túlnyomó része még ma is gyermekkorát éli, – *férfinak nem kell baba.*

A kezdetleges ember társas ösztöne azonban nemcsak az élettelen tárgyak felé fordult, de még inkább az élő tárgyak felé, a szerves világ felé. Az ősember a növényeket s állatokat hozzá hasonló lényeknek tekinti, azokhoz sokkal közelebb áll, mint a mai kor művelt embere, sokkal többre becsüli és szereti azokat, mint a mai emberiség, azokat pajtásainak tekinti és ha nálánál hatalmasabbak, nagy tiszteletben részesíti azokat. Egyes embercsoportoknál bizonyos növény vagy állat iránt, melynek közelében élnek s melynek hatalmát vagy hasznát tapasztalják, szoros kapocs fejlődik ki. Ezt a jelenséget *totemismusnak* nevezzük, egy indián szó; *totem* után, a mely szó ismertetőjelet értelmez. A totem egy csoportbeli tárgy vagy lény, a mire a vadember babonás félelemmel tekint, a vadembert szoros kapcsolat fűzi mindenekhoz, kik ezen bizonyos csoportbeli tárgy vagy lényhez tartoznak. Ezen viszonylatnak társadalmi jelentősége van, mert mindenek, kik ugyanazt a totemet bírják, kölcsönösen

egymással egybekapcsolva és egymásnak lekötelezve érzik magukat. A totem a jelvénye egy klan-nak, egy törzsnek, egy ily klán vagy törzs tagjai a totem által vérrokonok. A totemismusnak, vagyis a társadalom első osztályozásának tehát vallási alapja volt, vallási tisztelet tárgya képezte az alapot bizonyos társadalmi osztályozódás, tagoltság kialakulására. A totem állatot vagy növényt az ősemberek barátjuknak, védőjüknek tekintik, néha félnek tőle, de azért tisztelik és pedig egyrészt ereje és hatalmáért, főleg azonban azért, mert azt reménylik, hogy az őket megvédi.

Az állatok s növények imádásának maradványát minden művelt társadalom megőrizte. Mondákban és az állatmesékben őrizték meg későbbi társadalmak e kor állatimádását, mely mesék ma is a gyermekek legkedvesebb olvasmányai, jeléül annak, mennyire hasonlít a gyermekkor az ember őskorához.

Az ember-istenek alakjairól kimutatható, hogy azok eredeti formája többnyire állat volt. A görögök egy-egy törzse pl. eredetileg a sast, a hattyút, mint istent imádta, ez alatt persze nem kell a mai Istenre gondolni, hanem totemre. Később a hattyú, a sas Zeus-szá változnak át, amint az istenek emberi formát öltének, de azért Zeus meg-tartja azon tulajdonságát, hogy hattyúvá vagy sassá változzék vissza. így a görög monda szerint Zeus hattyúvá változik, hogy Lédának tessék és azt megközelíthesse, – ezt úgy kell értelmezni, hogy egy igen régi időben egy görög néptörzs a hattyút mint totemet istenként tisztele és ezen hattyúval szellemi érintkezésbe lépett, később a hattyú-isten az ember formáját öltötte fel, Zeus-szá változott, de a régi hattyú-isten, mely a kezdetleges ember állat-társulási ösztönének felelt meg, nem veszett ki egészen az emberek emlékéből, így támadt az a mese, hogy Zeus régi alakját vette fel, hogy mint az a régi kedves emlékű állat Lédának tessék, így nemzette Léda gyermekait, Castort és Polluxot.

A totemismus a most élő vadembereknél mindenütt

fellelhető. A misszionáriusok a XVIII. század elejétői kezdve az éjszakamerikai indiánoknál erősen kifejlett növény- és állatimádást találtak. A totem náluk azon állatot, növényt vagy egyéb imádási tárgyat jelenti, melyben egy bizonyos helyen lakó indián csoport védelmezőt, barátot, vagy őrt ismer fel.

Ezen állathoz bizonyos indiáncsoport ragaszkodik, ez az ő szent állatuk, ez az övék, nem más csoporté, ez az ő jelképük, társuk, barátjuk, Istenük, mindenük, annak jelképében élnek és harcolnak. Ezen totemben s általa forrnak össze egy törzszsé, egy vérközösséggé. A totem a népi, nemzetiségi tagoltságnak első legkezdetlegesebb formája.

A totemismus maradványát látjuk pl. a magyar nemzetiségek nemesi címerében, a legrégebb családok címereiben többnyire állatok szerepelnek, melyek között kiemelendő a griff-madár, mint egy régi, ma már kihalt madárfaj.

A totemismus egyik maradványa Európában a *berni medve* is.

Bern város ősidők óta medvéket tart egy nagy ketrecben; ez Bern városának egy különlegessége, mit sok idegen megbámul. Sokáig nem tudták, honnét származik ezen ős szokás, míg végre egy Bern város közelében kiásott ős-bronzszobor világot vetett a kérdésre. Ez a bronzszobor a keresztyénség I-II. századából való és egy medvét ábrázol, a mint az egy ülő istennőhöz közeledik, hogy annak hódolatát átadja; a szobor felirata bizonyítja, hogy ez egy ez egy kegyes adomány Artió istennőnek. Artio kelte szó, mely nagyon hasonlít a görög Arktos (medve)-hoz. Artio Istennő tehát egy medve-istennő volt, egy istennő, a kinek medve volt a jelképe. Vagyis régente Bern vidékén totem-ként egy medvét tisztelek, ez volt az ottani emberiség barátja, védője. Ez a medve később emberi formát öltött, istennővé vált, ezt a kettős alakot, illetve átváltozást örököti meg a feltaált szobor. Ezen medvetisztelet maradványa, hogy Bern város ma is, mint ősjelképét, élő medvéket tart és táplál.

A totemismusnak mint az ember nagyszerűen kifejlett állat-társulásának maradványa társadalmunkban a gyermek nagy szeretete az állatvilág iránt. Az állatkert a gyermek mennyországa, az állati babák, pl. a medve a legkedvesebb babái, az állati képes mesekönyvek legkedvesebb könyvei. minden nép ősirodalma állati mesékkel van tele, ez öröklődik nemzedékről-nemzedékre. (Aesopus, Lafontaine állatmeséi.)

Állatmesékkel kezdjük a gyermek nevelését, a Flóri könyvének verseiben van a gyermek erkölcs világa lefektetve. Kómában is állatmesékkel oktatták a gyermeket erkölcsre, életbölcsességre, magaviseletre stb. A gyermek szeret a beszélő állatokról mesét hallani vagy olvasni, mert az egykori totemismus világfelfogás, midőn az állat pajtása volt az embernek, még megmaradt lelkületében. Az összes meséink tele vannak beszélő állatokkal s növényekkel, honnan van ez? Onnét, hogy az ősember korában az állatokat s növényeket magához hasonló lényeknek tekintette az ember s feltelezte róluk, hogy érzelmeiknek beszéd útján tudnak hangot kifejezni, miként ők maguk.

Polynezia mondáiban az istenek s emberek teremtő ősapja féligr ember, féligr hal, jobb szeme a nap, bal szeme a hold volt.

A legtöbb őskori nép művészete felmutatja az állatembereket, féligr emberi, féligr állati formákat.

A totem szent és sérthetetlen volt, ma is ismerünk vadásznépeket, melyeknek szent állata a medve, ha azt egyik törzsbeli önvédelemből meg kell ölni, előbb bocsánatot kér tőle, hogy ezt önvédelemből tennie kell. A totemek tilalom alatt álltak, a totemet védte a tabu.

Az állat- és növény-pajtásságnak és imádásnak óriási következményei voltak a kulturális fejlődésre, az állatokat megszelidítették, a növényeket meghonosították, a vadásznép pástortornéppé, majd földmívelővé változott. Pl.: az egyik törzsnek totemje volt a vaddisznó, a másiké volt a búza, ezeket táplálták, gondozták, a vége az lett, hogy a vad-

disznóból szelíd házi disznó, a búzanövényből tápláló búza-föld lett.

De hogyan jöttek reá, hogy ezek jó, ennivaló dolgok, mert hiszen ha szent állatok vagy növények voltak, akkor tilos volt hozzájok nyúlni. Úgy jöttek reá, hogy ...betegség, gyöngeség vagy nagy veszély alkalmával ezek fel voltak mentve a tabutól, szabad volt azokat használni a célból, hogy azok isteni erejét magokba szedjék és így meggyógyuljanak vagy bátorságot nyerjenek attól s így mehessenek a harcba. így ették meg ilyenkor nagy vallási szertartások közepette a disznót vagy a búzát s így lassanként reájöttek, hogy azok jó és hasznos táplálékok. Idővel megfeledkeztek arról, hogy azok eredetileg szent dolgok voltak, melyeket csak vallási ünnepségen, vallásos szertartás közepette volt szabad elfogyasztani.

Az úrvacsora is ily vallásos szertartás, egy igen ősrégi szokás, még a legősibb emberek korából. Ugyanis a kenyér (búza) és a bor (szöllő) hajdan totemet képeztek s csak bizonyos alkalmakkor volt szabad vallásos szertartások között azokat élvezni, hogy önmagukat azok isteni erejével erősíték. Az úrvacsorának ma is ez a jelentősége, avval a különbséggel, hogy ma már a kenyér és a bor nem szent, tiltott totemek, de rendes táplálékok, hogy tehát régi szentségeket visszanyerjék, bizonyos formulák, szertartások kellemek, ezért mondja a keresztyén egyház: midőn a kenyeret esztek, Krisztus testét veszítek, s midőn a bort iszszátok, Krisztus vérit veszítek.

Tehát a szertartás ugyanaz, mint a régi vadaknál, az értelmezés (isteni erő) is ugyanaz, avval a különbséggel mégis, hogy a vadember annak a búzának s szöllőnek eredetileg istenséget tulajdonított, míg a keresztyén hívőnél csupán a pap kezében, a templom oltárán válik a kenyér Krisztus testévé s a bor Krisztus vérévé.

Másrészt a totemismus sok népnél azt eredményezte, hogy egyáltalában tilos volt a szent állatból vagy növényből enni és ezen tilalom fennmaradt egészen a legújabb időkig,

így a mózeshítűeknek és a mohamedánoknak nem volt szabad disznóhúst enni, nem egészségi szempontból, miként sokan azt hiszik, hanem mert a disznó régente totem volt, még mint vaddisznó, szent állat volt s ez a hagyomány útján fennmaradt s utólag is vallásilag meg lett erősítve a disznóhús evésének tilalma, úgy hogy az ma is tabu-t képez a zsidóknál és a mohamedánoknál. A betegséget a régiek csakis gonosz szellemnek tulajdonították s eszükbe sem jutott volna a disznóhúsevést megtiltani egészségi szempontból. A pénteki halevés, mely szokás a zsidóktól a keresztyénekre is átszármazott, szíriaí eredetű., a hal a régi Szíriában totem, szent állat volt és ha betegek voltak, ha erőt, bátorságot, ügyességet akartak meríteni, ettek a halból vallásos szertartások közepette, hogy megihletődjenek. Az első keresztyének annyira szent állatnak tartották a halat (hiszen többnyire halászok voltak), hogy Krisztust, az ő mesterüket is halhoz hasonlították. Krisztus volt a nagy hal, ök magukat kis halaknak nevezték, halat ettek, hogy Krisztussal közösségen maradjanak. Hal volt az a jelkép, totem a melyről felismerték egymás!

A kezdetleges népek életét a tabu-k, a tilalomfák fékezik és feszélyezik, szabadságról ott szó sem lehet, sőt ellenkezőleg, ők a legnagyobb rabszolgák, szabad ember csak művelt ember lehet,, kit az előítéletek,, az aggályok és tilalomfák ezrei nem feszélyeznek, Rousseau-nak az östermészetben élő vadembere nem vadember – hanem egy meztelenre vetkőzött filozófus.

A tabu hatalma seholsem oly nagy, mint Polynéziában. A ki a tabu-t megszegi, meghal, sőt ha tudtán kívül szegi azt meg s utólag tudja meg, hogy ő azt megszegte, autosugestio útján hal meg. Meratta hittérítő mesél egy ily esetet egy kongó négerről, a ki midőn megtudta, hogy négy év előtt egy tabu állatot, egy vadtyúkot evett meg, azonnal beteg lett és 24 órán belül meghalt.

A mai ausztráliai őslakó folytonos tabu-k alatt nyög, meg van határozva, mit szabad neki enni, inni, mikor 'Szabad pihenni, mikor kell járnia, dolgozni, sőt a nemi élet is körül van bástyázva.

A műveltség terjedtével ezen tilalomfák megbírálás alá vétetnek és kiválogatásnak lesznek alávetve. Azok, melyek hasznosak, megmaradnak erkölcs és törvény formájában, azok, melyek nem okvetlen szükségesek, mindenkorábbal elhalványodnak, elerőtlenednek s inkább csak babona formájában maradnak meg, pl. hogy a péntek és a 13-as szám szerencsétlenséget, illetve halált jelent, ez ma már csak babona, eredetileg bizonyára tabu-k voltak. Tabu volt pénteken dolgozni, útra kelni, üzletet kötni, esküvőt tartani stb., tabu volt 13 embert szerződtetni, 13 embernek valamit kezdeni, 13 marhát tartani stb.

A mai erkölcs, a mai ember lelkiismerete a tabu-k leszűrédése, mert miből áll az erkölcs? – azon életszokásokból, cselekvésünk azon módosulatainak körülírásából, melyek nem sértik társadalmunk tagjainak, illetve embertársainknak érdekeit, az erkölcs tudata pedig azonos a társulati érzékkel vagyis a társulással, mely a vallásnak harmadik és pedig legértékesebb eleme.

A társulás, vagyis a modern vallás, mint látjuk, már a kezdetleges korban is megvan, de még nagyon kezdetleges formában, de korszakról-korszakra erősödik az, s miként azt a következő fejlődési szakokban látni fogjuk, mindenkorábbal lesz s mindenkorábbal tért hódít a varázslás és a szellemesítés mellett. Ezen vallási elem érvényesülésének eredménye, hogy a zsarnok iránti nagy alárendeltség és félelem lassanként átváltozik hazaszeretetté; ez a nemzetiség korszaka, hol már az egy ember mellett a számosabb ember, a nemzet is nagy tiszteletnek s szeretetnek örvend; e korszakban, mely részben a közelmúlt, a jelen s közeljövőt foglalja magában, a társulási vallás a hazaszeretetben jut kifejezésre. Vannak nemzetek, mint a japán, nemzet, melynél a vallás csaknem teljesen a hazaszeretetben olvad fel, illetve avval

azonos, a *vallás a hazaszeretet*. Azután jön a harmadik s utolsó korszak, midőn a társulás mint vallás teljes lesz, midőn nem az egy embert tisztelik, nem is az emberiség egy részét, a nemzetet, de az egész emberiséget. Ezen vallás teljesen ki fogja szorítani a régi vallást, a varázslást s szellemesítést, ez a vallás a legnagyobb mérvű emberszeretetet fogja megvalósítani. A zsarnok, a haza, a nemzet, az egyedi Isten ismeretlen fogalmak lesznek, mindenki testvér lesz s az egyes ember a közös testvériségen, az emberiség mint Istenség imádása mellett, a legnagyobb mérvű emberszere-tettől áthatva fogja életfeladatát teljesíteni, életcélját elérni, és pedig a legnagyobb altruismusa dacára is sikeresebben mint ma, mert akkor minden más egyén is, miként ő a másét, az ő jogait s érdekeit tiszteletben fogja tartani, s így az ember védelme, boldogulása, bizalma, lelkinyugalma teljesebb lesz, mint ma, a jövő vallása tehát sokkal jobban fogja a feladatát betölthetni, mint a mai vallás. Nem is szólva arról a nagy boldogságról, a mi az emberiséget át fogja hatni akkor, midőn a faji, nemzetiségi korlátok le fognak hullani, midőn a rideg, szívtelen egoismus átka meg fog szűnni, midőn az egymást gyilkoló vad állat az emberben ki fog halni s az emberi szeretet fog minden embert egy közös testvériségebe összeforrasztani. – Ennek a vallásnak, ennek az Istennek mielőbbi eljöveteleért imádkozzunk minden nap, imádkozzunk életünk minden percében.

IRODALOM.

ALLEN G. Evolution of the Idea of God.

ARNOT, FR. Garenganze, or seven years pioneer mission work in Central Africa 1889.

LORD AVEBTJRY. Prehistoric Times. 1900.

BRINTON D. G. The myths of the new world. 18G6.

BROSSES CH. DU culte des dieux fetiches. 1760.

CLODD E. Animism. 1905.

COMTE A. Course de philosophie positive. 1839.

CTJRR E. M. The Australian Race.

DARWIN CH. Az ember származása és az ivari kiválás (Angolból fordítva) 1884.

DAVENPORT F. M. Primitiv Traits in Religious Revivals. 1905.

ELWORTHY F. T. The evil eye. 1895.

ELLIS W. Polynesians Researches. 1831.

FRAZER I. G. The Golden Bough; a Study in Magic and Religion. 1900.

FLETCHER A. Indian Story and Song from North America. 1900.

HADDON A. C. Magic and Fetishism. 1910.

HOWITT A. H. The native tribes of S. E. Australia. 1904.

HUME D. Natural history of religion. 1765.

KINGSLEY M. West African Studies. 1899.

LEHMANN E. Die Anfänge der Religion. 1906.

LEUBA I. H. The psychological Origin and the Nature of Religion. 1909.

MARETT R. R. From Spell to Praye. 1904.

MORGAN C. L. Introduction to Comparative Psychology. 1894.

MÜLLER F. M. Introduction to the science of religion. 1870.

OWEN A. M. Folklore of the Musquakie Indians.

PAYNE I. History of the New World called America.

PFLEIDERER O. Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte. 1883.

REINACH S. Orpheus. Histoire Générale des Religions. 1909.

ROMANES G. I. Die geistige Entwicklung im Thierreich. (Angolból fordítva) 1885.

SMITH R. Religion of the Semites.

SPENCER H. Principles of Sociology. 1877.

SPENCER and GILLEN. The native tribes of Central Australia. 1899.

SKEAT W. W. Malay Magic. 1900.

SWOBODA A. Gestalten des Glaubens. 1898.

THURN E. Among the Indians of Guiana.

TYLOR E. B. Anthropology. 1881.

TYLOR E. B. Primitive Culture. 1870.

TURNER G. Samoa. 1884.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	3
Bevezetés	5
Általános rész.	
A vallás mivolta	19
A vallás eredete „	26
A vallás fejlődése	31
Kezdetleges vallási korszak.	
Állati állapot	37
Természeti állapot	47
A varázslás, mint a vallás első alapeleme.	
A varázslás	53
A határoltsági varázslás	61
A hasonló varázslás	67
A neveknek s szavaknak varázsereje	73
A talizmán és az amulet varázsereje	75
A gonosz szem varázsereje	77
A varázslás egyéb rendeltetése	78
A varázslók	80
Bályányok hite	85
A szellemesítés, mint a vallás második alapeleme.	
A szellemesítés	96
A növények szellemesítése	107
Az állatok szellemesítése	109

	Oldal
A természeti tünmények szellemesítése	115
A tűz imádása.....	117
A hold és a nap imádása.....	118
A föld imádása	120
A víz imádása.....	121
A világosság és a sötétség, a nap s az éj szellemesítése	123
A gonosz szellemek imádása	123
Az óriások tisztelete.....	127
A jó szellemek imádása.....	128
A hősök tisztelete.....	130
A kezdetleges kor költészete és a mondák	131
 A társulás, mint a vallás harmadik alapeleme.	
A társulás	143
A tabu	145
A totem	149